

Şī'ī Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berāşā Mescidi'ne Dair Bir Rivayetin Analizi*

MAHMUT DEMİR

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
demir.mahmut@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6371-4348>

Öz

Bağdat, mezhep kavgalarının yoğun olarak yaşandığı bir şehir olagelmıştır. 3./9. yüzyılın sonlarında ve 4./10. yüzyılın başlarında iyice belirgin hale gelen bu kavgaların bir tarafında Şī'iler, diğer tarafında Sunniler yer almaktadır. Kavgaların dozu zaman zaman iyice şiddetlenmiş ve dinî merkezlere yönelik fiili bir müdahaleye evrilmiştir. Şī'ī inancı ve kültüründe özel bir yeri olan Berāşā Mescidi bu merkezlerden biridir. Makalede, Bağdat'ta Şī'ilerle Sunniler arasında ciddi gerilimlere neden olan Berāşā Mescidi'ne ilişkin apokaliptik bir rivayet analiz edilmiştir. Bu çerçevede; Şī'ilerle Sunniler arasında ciddi kavgaların yaşanmasına neden olan, bu nedenle de siyasi ve askerî müdahalelere maruz kalan, bazen el değiştiren, devlet eliyle yıktırılıp yerle bir edilen ve yine devlet eliyle tekrar inşa edilen bu meşhur mescidin rivayetlere yansıyan hikayesi tarih-hadis ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Berāşā Mescidi, Apokaliptik Rivayet, Şī'ī Hadis, Şī'ī-Sunnî İlişkileri, Sunnî Kaynaklar, Bağdat.

Dating a Shī'ite Apocalyptic Hadith: An Analytical Study of a Narration Concerning the Barāthā Mosque within the Context of Hadith-History Relationship

Abstract

Baghdad has been a city where there have been intense sectarian fights, which became much more apparent in the late third/ninth and early fourth/tenth centuries. On the one side of these fights were Shī'ites and on the other Sunnīs. The intensity of fights increased from time to time and the disputes evolved into actual interventions in religious centers. The Barāthā Mosque, which has a special place in the Shī'ite faith and culture, is one of these centers. In this article, an apocalyptic hadith regarding the Barāthā Mosque, which caused serious tensions between the Shī'ites and Sunnīs in Baghdad in the late third/ninth and early fourth/tenth centuries, is analyzed. In this context, the story of this famous mosque, which caused serious fights between the Shī'ites and Sunnīs, and therefore, was subjected to political and military interventions, had changed hands at times, was demolished and destroyed by the state, and reconstructed by the state, has been

evaluated within the context of the history-hadith relationship and an approximate date for hadith's circulation is suggested.

Keywords: Barāthā Mosque, Hadith, Apocalyptic Hadith, Shī'ī Hadith, Shī'ī-Sunnī Relationship, Sunni Sources, Baghdad.

22 Ağustos 2014'te Irak'ın Diyala eyaletinde Cuma namazı esnasında Şī'ī militanlar tarafından Sunnilere ait bir camiye yapılan bombalı intihar saldırısında en az 68 kişi yaşamını yitirdi.¹

21 Haziran 2019 Cuma günü Cuma namazı akabinde Irak'ın başkenti Bağdat'ın doğusunda yer alan Belediyât mevkiindeki Şī'îlere ait Mehdi Muntaẓar Camii'nde bir intihar saldırısı gerçekleşti. Saldırıda 10 kişi yaşamını yitirdi, 30 kişi de yaralandı.²

Giriş

Son yıllarda bu tür haberler o kadar çoğaldı ki, artık sıradan hale geldi. İslam coğrafyasının kadim kentlerinden biri olan ve tarihte “Dāru’s-Selām” (barış/esenlik yurdu)³ olarak da bilinen Bağdat'ın adı bugün daha çok mezhep çatışmalarından kaynaklanan kavga, savaş ve şiddetle anılır oldu. Bu durum Bağdat için yeni değildir. ‘Abbāsîlerin yıkılışına kadar hilafetin merkezi olan bu şehir, bugün olduğu gibi geçmişte de mezhep kavgalarının en acımasız bir şekilde kendini gösterdiği beldelerden biri olmuştur. Bu çatışmanın bir yanında Şī'î, diğer yanında Sunnî Müslümanlar yer almaktadır. Mescidler de bilhassa mezhep propagandalarında merkez olarak kullanıldıklarında bu çatışmalarda hedef haline gelebilmektedir. Şī'î inancı ve kültüründe ayrı bir yeri olan Berāšā (براشا) Mescidi bu merkezlerden biridir. Bu makalede, tarihte Şī'îlerle Sunnîler (aslında tarihsel olarak Hanbelî Sunnîler) arasında ciddi kavgaların yaşanmasına neden olan, bu nedenle de siyasi ve askerî müdahalelere maruz kalan, bazen el değiştiren, devlet eliyle yıktırılıp yerle bir edilen ve yine devlet eliyle tekrar inşa edilen bu meşhur mescidin rivayetlere yansıyan hikayesi tarih-hadis ilişkisi çerçevesinde değerlendirilecektir.

* Müzakere ve katkıları için Recep Gürkan Göktaş'a teşekkür ederim.

¹ <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-28900340> (26.04.2020)

² <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/iraq-10-killed-in-suicide-attack-on-baghdad-mosque/1512089> (26.04.2020)

³ İslam coğrafyacısı İbn Havnkal (4./10. yüzyıl), *Medīnetu's-Selām*'ın Ebū Ca'fer el-Manşūr (ö.158/775) tarafından Dicle'nin batı yakasında inşa edildiğini yazar. Ebū'l-Kāsim İbn Havnkal, *Kitabu Şūrati'l-'Arḍ*, tah. J. H. Kramers (Leiden: Brill, 1938), s.240. Bağdat'a *Medīnetu's-Selām* isminin verilmesinin de onun Vādī's-Selām olarak bilinen Dicle'nin kenarında kurulmasından kaynaklandığı söylenmektedir. Ebū'l-Ferac İbnü'l-Cevzi, *Menākıbu Bağdād*, nşr. Muḥammed Behcet el-Eşerî el-Bagdādî (Bağdat: Matba'atu Dāri's-Selām, 1342), s.6.

Burada “tarih-hadis” ilişkisinden ne kastettiğimizi kısaca izah etmek yerinde olacaktır. Zira bu ifadeden muayyen bir rivayetin hadis ve tarih/siyer kaynaklarında ne şekilde yer aldığını mukayeseli bir biçimde ele almak da anlaşılabilir. Ancak burada herhangi bir rivayet ile o rivayetin tedavüle çıktığı zamanlardaki tarihsel hadiseler arasında bir ilişki olup olmadığı irdelenmek suretiyle, o rivayetin ortaya çıkış tarihi tespit edilmeye çalışılmaktadır. *Fiten* karakterli *apokaliptik/ğaybî* rivayetler, umumiyetle Hz. Peygamber sonrası geleceğe dair muayyen bir olaya ilişkin nebevi ihbarlar içerdiklerinden, rivayetlerle tarihsel olaylar arasında ilişki kurabilmemize olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla *fiten* ve *melâhim* literatüründe bu münasebeti kurmamıza yol açacak bolca rivayet yer almaktadır. Bu itibarla *fiten* kitapları tarihçiler için de önemli birer kaynak addedilebilir. Ali Akyüz’ün de tespit ettiği gibi *fiten* ve *melâhime* dair ilk eser telif eden Nu’aym b. Hammâd’ın (ö.228/843) konuyla ilgili kitabı, ihtiva ettiği rivayetler bakımından bir hadis kitabı olmaktan çok bir tarih kitabı mahiyeti taşımaktadır.⁴ Nitekim ülkemizde konuya ciddi anlamda ilk kez ilgi duyan M. Said Hatiboğlu “Hz. Peygamber’in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî İctimaî Hâdiselerle Hadis Münasebetleri” adlı doçentlik çalışmasında büyük oranda Nu’aym’ın eserinden yararlanmıştı. Hatiboğlu ile beraber konuya ilginin artmaya başladığını söyleyebiliriz. Genel olarak *fiten* edebiyatı ve haberlerini kapsamlı olarak ele alan İlyas Çelebi’nin çalışmasını⁵ bir kenara koyacak olursak, yapılan diğer çalışmaların *fiten/melâhime* dair muayyen birtakım hadiseler üzerine yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Örneğin bu çalışmalardan birinde, Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası yakın bir gelecekte meydana gelmiş olan tarihsel bir hadisenin, yer ve zaman unsurlarıyla birlikte *merfû* hadis formatıyla nakledildiği ortaya konulmaktadır.⁶ Yine Hz. Peygamber’den sonraki yakın siyasi tarihin nasıl şekilleneceğine,⁷ Hz.

⁴ Ali Akyüz, “el-Fiten ve'l-Melâhim,” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fiten-vel-melahim--nuaym> (25.04.2020).

⁵ İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996).

⁶ Konuyla ilgili şu makaleye bakılabilir: İsmail Hakkı Ünal, “Hz. Peygamber’in Dilinde Konuşturulan Tarih: ‘Yere Batırılacak Ordu’ Rivayeti,” *İslâmiyât* 1:2 (1998), ss.39-51. Bu makalesinde “Kabe üzerine yürüyen bir ordunun yere batırılacağına” dair muteber hadis kaynaklarında yer alan bir rivayetin, 64-73/683-692 yılları arasında Mekke’de hakimiyet kuran ‘Abdullâh b. ez-Zubeyr’i ortadan kaldırmak üzere yola çıkan Emevî ordusuna işaret ettiğini tespit eden yazar, buradan hareketle rivayetin tedavüle çıktığı tarihi tayin etmeye çalışmaktadır. Bu itibarla bizim çalışmamız, meseleyi ele alış biçimi bakımından söz konusu makaleyle bir paralellik arz etmektedir.

⁷ Hz. Peygamber’den sonra hilafetin kaç yıl süreceğine dair hadisler buna örnek gösterilebilir. Bu hususla ilgili olarak bkz. İlyas Canikli, *Siyasetin Kurucusu Olarak Hadis: Sünnî Hadis Literatüründe Hilafet Problemi* (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006); Ahmet Keleş, “Apokaliptik Hadis Edebiyatı ve Problemleri: ‘Hilafet Benden Sonra Otuz Senedir’ Hadisi Örneği,” *İstem* 4:7 (2006), ss.37-54.

Peygamber'in (s.a.v.) vefatından çok kısa bir süre sonra sahabiler arasında meydana gelen şiddetli çatışmalara,⁸ yanı sıra daha uzak bir gelecekte tarihsel koşulların oluşturduğu dinî fırkalara dair rivayetler⁹ hadis-tarih ilişkisi bağlamında müstakil çalışmalara konu olmuş bazı başlıklardır. Son olarak Wilferd Madelung'un hem Şîî hem de Sunnî rivayetlerdeki apokaliptik figürlerden biri olan Sufyânî fitnessine ilişkin rivayetler ile tarih arasındaki ilişkiyi ele aldığı makalesi¹⁰ de burada zikredilmeye değerdir.

Bu makale de yine tarihin belirli bir zamanında meydana gelmiş trajik bir olayın Şîî reaksiyonları yansıtacak bir biçimde nebevi bir ihbara nasıl konu edildiğini ortaya koymak suretiyle alana mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Söz konusu rivayete dair detaylara girmeden önce Şîî duygu ve düşüncelerin yansıdığı bu rivayete konu olan Berâsâ Mescidi'nin tarihsel önemi üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Berâsâ Mescidi'nin Tarihi ve Önemi

Bağdat'ın kuzeyinde ve şehre yaklaşık 6 km. mesafede yer alan (bkz. Harita:1) ve bölgenin en eski dinî mekanlarından biri olarak kabul edilen Berâsâ Mescidi (bkz. Fotoğraf:1) bugün Irak'ta inanç turizminin önemli merkezlerinden biridir. Maḥmūd Şukrî el-Âlūsî (1857-1924), Bağdat mescidlerinin tarihine ilişkin yazdığı eserinde, günümüzde *Mescidu'l-Miṭṭaḥa* olarak adlandırılan Berâsâ Mescidi'nin Bağdat'ın en eski mescidlerinden biri olduğunu ve Şî'a'nın günümüze kadar onunla teberrük ettiğini ifade etmektedir. Çünkü Şî'a'ya göre Hz. 'Alî, Nehrevân Savaşı'ndan dönüş yolunda, Dicle kıyılarındaki bir manastır yanında ashabına namaz kıldırılmış, daha sonra da 'Alî taraftarları o mekanı mescid edinmişlerdir. El-Âlūsî, buradaki mescidin lügat anlamıyla "secde edilen yer" olarak anlaşılması gerektiğini, günümüzde bilinen şekliyle mescid anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Etrafında Şîîlerin medfun olduğu bir kabristanın yer aldığı mescid Şîîler nezdinde kutsal ve teberrük vesilesi addedilir. Şîîler On İkinci İmâm beklenen Mehdî'nin (el-Mehdî el-Muntaẓar), zuhur ettiğinde, orada namaz kılacağına inanırlar.¹¹ Şî'a'daki bu düşüncelerin dayandığı tarihsel bir arka plan

⁸ Sahabenin adaleti tartışmalarına da konu olan ve sahabilerin Hz. Peygamber'den sonra neler yaptıklarını Rasulullah'ın bilemeyeceğini ifade eden *ḥavḍ* hadisi buna örnektir. Bu rivayeti merkeze alan bir doktora çalışması için bkz. Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi: Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005).

⁹ İslam ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağına dair rivayetler hakkında bkz. Muhammet Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017).

¹⁰ Wilferd Madelung, "The Sufyânî between Tradition and History," *Studia Islamica* 63 (1986), ss.5-48.

¹¹ Maḥmūd Şukrî el-Âlūsî, *Tārīḫü Mesâcidi Bağdād ve Âşâruhâ* (Bağdat: Maṭba'atu Dâri's-Selâm, 1346), ss.121-122.

da vardır. Şöyle ki; aşağıda detayları verilecek olan rivayetlere göre daha önce bir manastır olan mekan, Hz. ‘Alî tarafından mescide dönüştürülmüştür.¹² Hz. ‘Alî’nin H̄arūrilerle yaptığı Nehrevān Savaşı dönüşü bu mekana uğradığı ve orada namaz kıldığı söylenmektedir. Yine orada Hz. ‘Alî’nin yaptırdığı söylenen bir kuyu yer almaktadır. Kūfeli Muḥammed b. Ḳays el-Becelî’ye (ö.151/768)¹³ nispet edilen rivayete göre Hz. ‘Alî orada iken ashabından yeri kazmalarını istemiş ve kazı neticesinde beyaz bir kaya parçası (bkz. Fotoğraf:2) keşfetmiştir. Kayayı gören Hz. ‘Alî “İşte Meryem, ‘İsâ’yı omuzundan indirerek bu taşın üzerine koydu” demiştir. O kayanın üzerinde namaz kılan Hz. ‘Alî, dört gün bölgede kalmıştır.¹⁴

Günümüzde cam bir kapakla ağzı kapanan kuyudan (bkz. Fotoğraf:3) çıkan sudan insanlar teberrüken ve şifa niyetiyle içmek üzere mescidi ziyaret etmektedirler. Kuyudan çıkarılan su dışarda teşhir edilen oyuk bir kaya parçasına dökülmekte ve ziyaretçiler suyu oradan almaktadırlar (bkz. Fotoğraf:4). Mescidin girişinde Berāšā Mescidi’nin tarihi ve önemi ile adı geçen taş ve kuyuya ilişkin taş duvar üzerinde bilgilendirici notlar yer almaktadır (bkz. Fotoğraf:5). Bu mekan, namazgahıyla, kütüphanesiyle, içindeki kuyu ve İslam öncesi dönemlerden kaldığına inanılan beyaz kaya parçasıyla ilgi odağı olmaya devam etmektedir.

Aşağıda geniş olarak ele alınacağı üzere Şîî kaynaklarda Hz. ‘Alî’nin Nehrevān Savaşı dönüşü Bağdat’a uğradığı ifade edilirken, Sunnî kaynaklarda onun Bağdat’a uğradığına dair bir bilgi yer almamaktadır.¹⁵ Bağdat’ta Eski Çarşı’da (السوق العتيقة)¹⁶ Şî’a’nın gizlice toplandığı, ziyarette bulunduğu

¹² İbn Ḥavkal, Bağdat’ta Cuma namazının kılındığı mescidleri (Manşür Camii, Ruşāfe Camii, Dāru’s-Sultān Camii) sayarken batı yakasındaki Berāšā Mescidi’nin de adını zikreder ve onun ilk kez ‘Alî b. Ebî Ṭālib tarafından inşa edildiği bilgisini verir: “ومسجد برائثا فى الجانب الغربى واستحدثه أمير المؤمنين على” (İbn Ḥavkal, *Kitābu Şūrati’l-Arḍ*, s.241).

¹³ Muḥammed el-Bākır (ö.114/733) ile Ca’fer eṣ-Şādık’ın (ö.148/765) yakın çevresinden olduğu söylenen Muḥammed b. Ḳays, ilk Şîî musanniflerden addedilir. Onun, Şîî hadis edebiyatında önemli bir yeri olan Aşlıardan birine sahip olduğu zikredilmektedir. Ebū Ca’fer eṣ-Ṭūsî, *el-Fihrist*, tah. es-Seyyid ‘Abdul’aziz eṣ-Ṭabāṭabā’î (Kum: Maṭba’atu Sitāre, 1420), ss.386-387. El-Becelî’nin *Musned*’i ise farklı kitaplarda dağınık halde bulunan, İmām el-Bākır ve İmām Ca’fer’den yaptığı nakiller bir araya getirilmek suretiyle inşa edilmiştir.

¹⁴ Muḥammed b. Ḳays el-Becelî, *Musnedu Muḥammed b. Ḳays el-Becelî Ḥavle Ḳaḏāyā Emiri’l-Mu’minin*, tah. Beşir el-Muḥammedî el-Māzenderānî (Kum: el-Merkezu’l-‘Ālemî li’-Dirāsāti’l-İslāmiyye, 1409), s.138, (no.240).

¹⁵ Bu kaynaklarda ‘Abbāsiler zamanında kurulan şehrin değil, onun kurulduğu bölgenin kastedildiğini söylemeye gerek yoktur.

¹⁶ İbnu’l-Cevzî’nin de naklettiği benzer bir rivayete göre, Halife el-Mehdî (ö.169/785) zamanında güvenlik nedenleriyle Bağdat’ın çarşıları Kerḥ tarafına taşınmadan evvel Eski Çarşı’da bir mescid vardı. Şî’a’nın Hz. ‘Alî’nin burada namaz kıldığı iddiasını da zikreden İbnu’l-Cevzî, Hz. ‘Alî’nin Bağdat’a girmediği ve Nehrevān gidişi ve dönüşünde Medā’in yolunu kullandığına dair rivayete yer vermektedir. İbnu’l-Cevzî, *Menākıbu Bağdād*, s.14.

ve tazim ettiği bir mescidin varlığından söz eden el-Ḥaṭīb el-Bağdādī (ö.463/1071) Şī'ilerin Emīru'l-Mu'minīn 'Alī b. Ebī Ṭālib'in burada namaz kıldığı iddialarına da değinmekte ve ilim ehlinde hiç kimsenin 'Alī'nin Bağdat'a girdiğini tespit ettiğine şahit olmadığını kaydetmektedir. El-Ḥaṭīb, konuyla alakalı Ebū Bekr İbnu'l-Ci'ābī'den (ö.355/965)¹⁷ gelen rivayet dışında kendisine ulaşan herhangi bir nakil olmadığını söyler. Bir dersi esnasında söz Bağdat'a geldiğinde İbnu'l-Ci'ābī şunu nakleder: "Söylenişine göre Müminlerin Emiri 'Alī b. Ebī Ṭālib Nehrevān dönüşünde Bağdat'tan geçmiş ve Bağdat'ın bir yerlerinde namaz kılmıştır. Şayet bu sahih ise beraberindeki sahabiler de oraya girmiştir." El-Ḥaṭīb, İbnu'l-Ci'ābī'nin bu nakli üzerine şu değerlendirmeyi yapar: "*Mahfūz* olan bilgi, 'Alī'nin Nehrevān'a giderken de gelirken de Medā'in¹⁸ yolunu tercih ettiğidir. Allah en iyi bilendir."¹⁹ El-Ḥaṭīb'in devamında yer verdiği rivayet ise İbnu'l-Ci'ābī'yi böyle bir nakilde bulunmaya sevk eden saiki ifade etmesi açısından kayda değerdir. Buna göre bir grup Şī'i, ellerinde bir kese dirhemle İbnu'l-Ci'ābī'ye gelirler ve ona şöyle derler: "Ey kadı! Bağdat'a uğrayan muhaddislerin adlarını kitabında zikretmişsin. Oysa 'Alī b. Ebī Ṭālib de oraya uğradı. Senden, kitabında onun adını da zikretmeni istiyoruz." Bunun üzerine İbnu'l-Ci'ābī kitabına 'Alī'yi de ekler.²⁰

Berāṣā Mescidi'nin Şī'i kültür ve inancında önemli bir yere sahip olmasında hiç kuşkusuz Şī'i rivayetlerdeki anlatımların rolü büyüktür. Bu noktada öncelikle Berāṣā Mescidi ile alakalı Şī'a kaynaklarında yer alan hususların neler olduğunu tespit etmeye eş-Şeyḫ eş-Şadūḫ olarak bilinen İbn Bābeveyh el-Ḳummī'den (ö.381/991) Raḍiyuddīn 'Alī b. Ṭāvūs'a (ö.664/1266) kadar bazı temel kaynaklarda yer alan rivayetleri kronolojik olarak zikretmek yerinde olacaktır.

¹⁷ Bağdat'ın önde gelen hadis hafızlarından biri olan ve bir süre Musul kadılığı yapmış olan İbnu'l-Ci'ābī, bilhassa *ricāle* ve şehir tarihlerine dair bilgisi ile temayüz etmiştir. Ed-Dāraḳuṭnī (ö.385/995) ve İbn Şāhīn (ö.385/996) gibi isimler kendisinden hadis almıştır. Şī'iliği bilinen bir husustur. El-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Medīneti's-Selām*, nşr. Beşşār 'Avvād Ma'rūf (Beyrut: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1422/2002), c.4, s.42 vd.

¹⁸ Bugünkü Bağdat'ın 30 km. kadar güneydoğusunda Dicle nehrinin her iki yakasına Partlar ve Sasaniler döneminde karşılıklı kurulan ve yedi ayrı şehirden meydana gelen, taş veya duba köprülerle birbirine bağlanan şehir(ler). Medā'in, Hz. 'Umer döneminde hicri 16 yılında Sa'd b. Ebī Vakkāş komutasında fethedilmiş, Hz. 'Alī'nin hilafeti döneminde, Hāricī saldırılarına karşı korunmak üzere özel tedbirler alınmıştır. Bkz. Casim Avcı, "Medāin," *Diyanet İslām Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medain> (25.04.2020).

¹⁹ El-Ḥaṭīb, *Tārīḫü Medīneti's-Selām*, c.1, ss.107-108. İbnu'l-Cevzī, Bağdat'ın kabristanlarını zikrederken halk arasında şehitler kabristanı olarak bilinen bir mezarlıktan söz eder ve halkın, Nehrevān'da Hz. 'Alī'nin yanında Hāricilerle savaşan bazı kimselerin bu mezarlıkta medfun olduğuna inandığını, ancak bunun aslı olmadığını ifade eder (İbnu'l-Cevzī, *Menāḳıbu Bağdād*, s.29).

²⁰ El-Ḥaṭīb, *Tārīḫü Medīneti's-Selām*, c.1, s.108.

Şîî Hadis Kaynaklarında Berâşâ Mescidi

Sunnî kaynaklarda Berâşâ'nın faziletlerine dair herhangi bir rivayete rastlayamadık. Bununla beraber bir kaynakta eṭ-Ṭaberânî'nin (ö.360/971) de şeyhlerinden biri olan Küfeli Ca'fer b. Muḥammed ez-Ziyâdî'nin bu mescidin fazileti hakkında rivayetleri olduğu bilgisi yer almaktadır. Curcân muhaddisi Ebû'l-Kâsim Ḥamza b. Yûsuf es-Sehmî (ö.428/1036)²¹ hocası ed-Dârakuṭnî'ye (ö.385/995) Ca'fer b. Muḥammed²² hakkında sorunca "*Semâ'i muttehemdir*" cevabını almış, ardından da es-Sehmî, Ca'fer'in Berâşâ Mescidi'nin fazileti hakkında "Ṭarḥân ← İshâk b. Kundâc(îk) ← Ebû Ḥalife ← Bir Şeyh ← Mâlik ← Nâfi' ← İbn 'Umer" isnadıyla Hz. Peygamber'den *merfû'* bir hadis rivayet ettiğini eklemiştir.²³ Ancak mevcut Sunnî ve Şîî kaynaklarda Ca'fer'in bu rivayetine rastlamak mümkün olmamıştır.

Bununla beraber Berâşâ Mescidi'nin faziletlerine dair rivayetler Şîî kaynaklarda oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Her şeyden önce Berâşâ, Hz. 'Alî'nin mucizelerinin zuhur ettiği bir *meşhed* olarak²⁴ kutsal addedilir. Bu kutsiyetin arkasında oranın Hz. 'Alî'nin birtakım menkibelerine sahne olması yatmaktadır. Hz. 'Alî'nin yerli bir Hristiyan din adamı ile yaptığı konuşmanın, Berâşâ ile ilgili rivayetlerin ana gövdesini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Seyrine, oluş biçimine, kahramanlarına ve gerçekleşen diyaloglara bakıldığında bu mevkide gerçekleştiği söylenen hadise, adeta ikinci bir *Bahîrâ* vakası izlenimi vermektedir. Belki aralarındaki en önemli fark Rasullullah'ın *Bahîrâ'sı* İslam'la şereflenmeden vefat etmişken, 'Alî'nin *Bahîrâ'sının*, onun huzurunda İslam'ı seçtiğini ilan etmesidir. Bu itibarla Berâşâ, Şîî inancında kutsal bir hüviyete sahiptir. Nitekim ilgili rivayetlere "Berâşâ Mescidi'nin ve Orada Yapılacak Amellerin Fazileti" başlığı altında yer veren 'Allâme Muḥammed Bâkır el-Meclisî (ö.1111/1699) bu mescidde namaz kılmanın ve dilekte bulunmanın faziletli olduğunu ifade etmektedir.²⁵

²¹ Şemsuddîn ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, tah. Muḥammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2006), c.27, ss.469-470.

²² Eṭ-Ṭaberânî'nin şeyhlerinden biri olup ed-Dârakuṭnî tarafından *ḡa'if* addedilmiştir. Muḥammed b. el-Ḥuseyn es-Sulemî, *Su'âlâtu's-Sulemî li'd-Dârakuṭnî*, tah. Sa'd b. 'Abdillâh el-Ḥumeyyid ve diğçerleri (Byy.: yy., 1427), s.147.

²³ Ḥamza b. Yûsuf es-Sehmî, *Su'âlâtu Ḥamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârakuṭnî*, tah. Muvaffâk b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir (Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1984), s.188.

²⁴ İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî, *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib*, tah. Yûsuf el-Bîkâî (Beyrut: Dâru'l-Eḡvâ', 1991), c.2, s.227.

²⁵ Muḥammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr* (Beyrut: Mu'essesetu'l-Vefâ', 1403/1983), c.99, s.26, 29.

İmâmiyye Şî'a'sının dört temel hadis kitabından ikincisinin müellifi olan eş-Şeyh eş-Şadûk (ö.381/991) "Mescidlerin Faziletleri, Saygınlığı ve Mescidlerde Namaz Kılmanın Sevabı" başlığı altında Berâsâ Mescidi'ne ayrı bir yer verir. Eş-Şadûk, bu mescidin faziletine kaynaklık eden hadiseyi Câbir b. 'Abdillâh'a *mu'allak* olarak isnad etmektedir. Hâricilerle yapılan Nehrevân Savaşı'nın "*kıtâlu's-şurât*"²⁶ olarak ifade edildiği bu rivayete göre Hz. 'Alî yaklaşık yüz bin kişilik ordusuyla birlikte Berâsâ'da konakladı ve orada namaz kıldırdı. Derken bir rahip manastırından çıkıp geldi ve "Bu ordunun komutanı kimdir?" diye sordu. Oradakiler 'Alî'yi gösterince rahip ona döndü, selam verdi ve "Sen nebi misin?" diye sordu. 'Alî de "Hayır, benim Efendim, Peygamberim öldü" deyince Rahip, "O halde sen onun *vaşîsi* olmalısın, değil mi?" diye sordu. 'Alî "Evet" cevabını verdi ve rahibe bu sorularının sebebini sordu. Bunun üzerine rahip şunları söyledi: "Berâsâ'dan dolayı bu manastırı buraya inşa ettim. Semavi kitaplardan okuduğuma göre burada böyle bir cemaatle ancak bir nebi ya da onun *vaşîsi* namaz kılabilir. Bu yüzden İslam'a girmek üzere yanınıza geldim." Rahip burada daha önce 'İsâ peygamberin ve annesi Meryem'in de namaz kıldığı bilgisini verince Hz. 'Alî onlardan önce de İbrâhîm peygamberin bu mevkide namaz kıldığı bilgisini eklemiştir.²⁷ Böylece Ehl-i Kitâb'tan bir alimin bilgisiyle mukayese edilmek suretiyle Hz. 'Alî'nin bilgi bakımından ne kadar üstün olduğu da vurgulanmış olmaktadır.

Yine İmâmiyye Şî'a'sının dört temel hadis kitabından son ikisinin müellifi olan Şeyhu't-Tâ'ife Ebû Ca'fer et-Ṭûsî (ö.460/1067) *Tehzîbu'l-Ahkâm*'da "Mescidlerin ve Mescidlerde Cemaatle Namaz Kılmanın Fazileti" başlığı altında eş-Şadûk'un rivayetinin aynısını yine Câbir b. 'Abdillâh'a nispet ederek aktarırken,²⁸ *el-Emâli*'de hocası eş-Şeyh el-Mufîd (ö.413/1022) aracılığıyla Şî'a'nın beşinci imamı Muhammed el-Bâkır'a (ö.114/733) *makṭû'* olarak isnad ettiği rivayete göre Hz. 'Alî, Nehrevân dönüşü Bağdat Diclesi (ez-Zevrâ') mevkiini geçip kurak bir köyde konaklar. Orada bir rahiple karşılaşır. Hz. 'Alî, "Burada konaklamamız uygun mudur?" diye sorduğunda rahip, "Hayır, zira burada ancak bir peygamber ya da onun *vaşîsi* ordusuyla konaklayabilir. Kitaplarımızda böyle gördük" karşılığını verir. Bunun üzerine Hz. 'Alî, kendisinin Nebilerin Efendisinin *vaşîsi* olduğunu söyleyince rahip

²⁶ Nehrevân Savaşı, "Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cenneti vermek üzere satın almıştır" (9/et-Tevbe:110) ayetine atıfla bu isimle de anılmaktadır.

²⁷ Eş-Şeyh eş-Şadûk, *Men Lâ Yaḥḍuruhu el-Fakîh* (Beyrut: Mu'essesetu'l-A'lemî, 1986), c.1, s.166.

²⁸ Şeyhu't-Tâ'ife et-Ṭûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Muḥni'a* (Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1385), c.3, ss.290-291.

"O zaman sen Kureyş'in keli ve Muhammed'in vaşîsi olmalısın" (فأنت إذا أصلع) (قریش، ووصي محمد der. Rahip, devamında Hz. 'Alî'den İslam'ı anlatmasını ister, zira der "İncil'de senin vasıflarını ve senin Meryem'in evi, 'İsâ'nın toprağı olan Berâşâ'da konaklayacağın bilgisini gördüm."²⁹ Bunun üzerine Hz. 'Alî, ona susmasını ve kendilerine başka bir şey anlatmamasını ister. Çünkü az sonra kendi eliyle gerçekleşecek olan mucizeler (yukarıda geçen su ve kaya hadisesi) bu beldenin Meryem ve 'İsâ'nın toprakları olduğunu ispat edecektir. İmâm el-Bâkır, Berâşâ'da Hz. 'İsâ'dan evvel Hz. İbrâhîm'in namaz kıldığı bilgisini de rivayetine eklemektedir.³⁰

Kuṭbuddîn er-Râvendî (ö.573/1178) de Hz. Peygamber, kızı Hz. Fâṭıma ve On İki İmâm'ın mucizelerine dair yazdığı *Kitâbu'l-Ḥarâ'ic ve'l-Cerâ'ih* adlı eserinde "Hz. 'Alî'nin Alametleri" başlığı altında zikrettiği hadiseyi, 'Alî'nin Peygamber'in tek vârişi ve vaşîsi olduğunu ispatlayan mucizeler bağlamında değerlendirir. Er-Râvendî, eṭ-Ṭūsî'nin rivayetini aynen nakleder.³¹

6./12. asırda İmâmiyye Şî'asının en etkili isimlerinden biri olan İbn Şehrâşüb el-Mâzenderânî (ö.588/1192) "Hz. 'Alî'nin Gaybdan Haber Vermesi" (فصل في إخباره بالغيب) başlığı altında rivayeti, el-Ḥârîş el-A'ver,³² 'Amr b. el-Hureys³³ ve Ebû Eyyüb (el-Enşârî)'den nakleder. İbn Şehrâşüb, Berâşâ Mescidi ile alakalı kendisine ulaşan tüm nakilleri birleştirerek toplu bir metin sunmaktadır. Dolayısıyla olayla ilgili hemen hemen tüm detayları bu metinde bir arada görmek mümkündür. Eṭ-Ṭūsî'nin metninde yer almayan ilavelere göre Hz. 'Alî, rahipten o manastırın yerine bir mescid inşa etmesini ister ve böylece manastır Hz. 'Alî'nin talebiyle mescide dönüştürülür. İbn Şehrâşüb, "Bu mescid, mamur bir şekilde ayakta durmaya devam etti. Ne zamanki insanlar onu tahrip ettiler, işte o zaman başlarına büyük bir felaket geldi" diye eklemektedir. O da hocası er-Râvendî gibi sunduğu metinde Hz. 'Alî'nin birtakım mucizelerini ve menkıbevi yönlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Mü'minlerin Emiri, adı geçen kurak bölgede ayağıyla yere vurmuş ve oradan bir su kaynağı fışkırmıştır. 'Alî, "işte bu, Meryem pınarıdır" (عين مريم) demiş ve orayı kazmalarını söylemiştir. Kazı neti-

²⁹ "خذ علي شرائع الاسلام، اني وجدت في الإنجيل نعتك، وأنت تنزل أرض برائثا بيت مريم وأرض عيسى (عليه السلام)." "

³⁰ Şeybu'ṭ-Ṭâ'ife eṭ-Ṭūsî, *Kitâbu'l-Emâlî* (Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1381), ss.310-311.

³¹ Kuṭbuddîn er-Râvendî, *Kitâbu'l-Ḥarâ'ic ve'l-Cerâ'ih* (Kum: Mu'essesetu'l-İmâm el-Mehdî, 1409), c.2, s.553.

³² Küfeli tabiidinden olup Hz. 'Alî ve İbn Mes'ûd'dan rivayette bulunmuştur. Eş-Şa'bî (ö.104/722) onu yalancılıkla itham ederken et-Tirmizî bazı ilim ehlinece *da'if* addedildiği bilgisini vermektedir. Muslim, *eş-Şaḥîh*, Muḥaddime, 6, B. *el-keşf 'an me'âyibi ruvâti'l-ḥadîs*, c.1, s.323 (no.51); et-Tirmizî, *es-Sünen*, K. *eş-şalât*, 93, B. *mâ câ'e fi kerâhiyeti'l-ik'â' beyne's-secdeteyn*, c.2, s.72 (no.282).

³³ Mücteba Uğur, "Amr b. Hureys," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-hureys> (25.04.2020).

cesinde beyaz bir kaya parçası çıkmıştır. Bunun üzerine Hz. ‘Alī, “Meryem, ‘İsā’yı bu kayanın üzerine koydu ve şurada da namaz kıldı” demiştir. ‘Alī’nin göze çarpan bir başka önemli mucizesi *reddu’s-şems* olayıdır. Buna göre Hz. ‘Alī muhtemelen seferden dolayı geçirdiği namazı eda etmek için güneşe tekrar dönmesini emretmiş ve orada yanındakilerle beraber namaz kılmıştır.³⁴ İbn Şehrāşüb eserinin başka bir yerinde *reddu’s-şems* hadisesinin gerçekleştiği zamanları sıralarken Berāšā gününü bunlar arasında zikretmektedir.³⁵

İsnā‘aşeriyye Şī‘a’sının en güçlü isimlerinden biri olan Rađiyyuddīn ‘Alī b. Tāvūs (ö.664/1265), *emīru’l-mu’minīn*³⁶ lakabının sadece Hz. ‘Alī için kullanılabileceğini ispat etmek maksadıyla derlediği *el-Yaķīn* adlı eserinde bu hadiseyi “Benī İsrā’īl alimlerinde Hz. ‘Alī’nin gerçek (*ħaķķ*) *emīru’l-mu’minīn* olarak isimlendirilmesi” *bāb* başlığı altında zikretmektedir. Cābir b. ‘Abdillāh kanalıyla Enes b. Mālik’e isnad edilen bu rivayette, kalabalığı yarararak Hz. ‘Alī’nin huzuruna gelen rahip, “*es-selāmu ‘aleyke yā emīre’l-mu’minīn ħaķķan ħaķķan*” diyerek selam verir. Hz. ‘Alī, “Benim müminlerin gerçek emiri olduğumu nereden biliyorsun?” diye sorunca, rahip şu cevabı verir: “Alimlerimiz bu şekilde bize bildirdi.” ‘Alī, rahibe “Ya Ħubāb” diyerek ismiyle hitap edince rahip, “Sana adımı kim bildirdi?” diye sorar. Hz. ‘Alī

³⁴ İbn Şehrāşüb, *Menāķīb*, c.2, ss.299-300.

³⁵ İbn Şehrāşüb, *Menāķīb*, c.2, s.353. Müellif, *reddu’s-şems* hadisesi hakkındaki rivayetlere “Cemādātın ‘Alī’ye (as) İtaati” bahsi altında yer vermektedir. Söz konusu hadise birçok Sunnī kaynakta da yer almaktadır. Bunlardan biri İbn Şehrāşüb’un da referans gösterdiği Haneфі hadisçi ve fakih Ebū Ca’fer et-Ṭahāvi’nin (ö.321/933) *Şerħu Muşķilī’l-Āşār*’ıdır. Esmā bt. ‘Umeyys’e isnad edilen rivayet özetle şöyledir: Ħayber’de eş-Şahbā mevkiinde Rasulullah (s.a.v.) öğle namazını kıldıktan sonra bir ihtiyaç için Hz. ‘Alī’yi bir yere gönderir. Aradan zaman geçince Rasulullah vakti giren ikinci namazını da eda eder. ‘Alī geldikten sonra Rasulullah başını ‘Alī’nin dizlerine koyar ve uyur. ‘Alī, Allah Rasulu rahatsız olmasın diye hareket etmez. Derken güneş batar. Uyandığında ‘Alī’nin namazını geçirdiğini öğrenen Allah Rasulu, onun fedakarlığını dile getirerek güneşi geri döndürmesi için Allah’a dua eder. Allah (c.c.), Nebī’nin (sav) duasını kabul eder. ‘Alī namazını eda ettikten sonra güneş tekrar batar. *Reddu’s-şems* hadisesinin vukuundan şüphe etmeyen et-Ṭahāvi, söz konusu rivayetin Ebū Hureyre’den *merfū’* olarak rivayet edilen “Güneş sadece Yūşā’ (a.s.) için tutulmuştur” hadisiyle bir çelişki arz etmediğini ortaya koymaya çalışmaktadır (Ebū Ca’fer et-Ṭahāvi, *Şerħu Muşķilī’l-Āşār*, tah. Şu’ayb el-Arnā’ūt [Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 1994], c.3, s.92 vd.). Müellifin adı geçen eserinin genelinde Şī‘i/İmāmī doktrini teyid eden rivayetleri naklederken mümkün olduğu kadar Sunnī referansları kullanmaya özen göstermesi burada kayda değerdir. Matthew Pierce, İbn Şehrāşüb üzerine yazdığı bir makalesinde bu durumun İbn Şehrāşüb’un önemli bir özelliği olduğunu söylerken nedeni konusunda şu tezi savunmaktadır: İlk bakışta Şī‘a ile Ehl-i Sünnet’i ortak bir zeminde uzlaştırmak için bu yöntemi kullandığı akla gelse de, o, esasen Şī‘i doktrine sağlam bir meşruiyet kazandıracak bir retorik geliştirmiştir. Bkz. Matthew Pierce, “Ibn Shahrashub and Shi’a Rhetorical Strategies in the 6th/12th Century,” *Journal of Shi’a Islamic Studies* 5:4 (2012), ss.441-454.

³⁶ Bu tabir, Ħulefā’-i Rāşidīn döneminden itibaren sadece halifelere verilen bir unvan olmuştur. İlk olarak bu unvanla anılan halifenin Hz. ‘Umer olduğu konusunda görüş birliği vardır. Mustafa Fayda, “Emrū’l-mu’minīn,” *Diyanet İslām Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emirul-muminin> (25.04.2020).

“Habibim Rasulullah bana bildirdi” diye cevap verir. Bunun üzerine rahip, “Ver elini de sana biat edip Allah’tan başka ilah olmadığına; Muhammed’in, Allah’ın elçisi; senin de onun vaşîsi olduğuna şahadet edeyim” diyerek İslam’ı kabul eder.³⁷

Yukarıdaki rivayetlerde öne çıkan tema Berâsâ’nın Hz. ‘Alî’nin bazı menkıbelerine ve mucizelerine sahne olmasıdır. Tüm rivayetleri birleştirdiği için İbn Şehrâşüb’un metninden yola çıkarak bu mucizeleri³⁸ şöyle sıralayabiliriz:

- Hz. ‘Alî’nin rahibin adını önceden bilmesi (gayb bilgisi).
- Hz. ‘Alî’nin sıfatlarının yanı sıra onun Hz. Muhammed’in vaşîsi olacağı bilgisinin İncil’de yer alması.
- Hz. Meryem ve Hz. ‘İsâ hakkında rahibe bilgiler veren Hz. ‘Alî’nin bilgi açısından ondan daha üstün olması.
- Hz. ‘Alî’nin ayağını yere vurmasıyla yerden su çıkması. Aynı yerden Meryem’in ‘İsâ’yı üzerine koyduğu beyaz kayanın çıkması.
- *Reddu’s-şems* olayı.

Bu olağanüstü hadiselerle bağlı olarak Şîî/İmâmî gelenekte Berâsâ Mescidi büyük itibar kazanmış ve kutsal mekanlardan biri olmuştur. Ancak Berâsâ hakkındaki rivayetler bunlardan ibaret değildir. Şîî kaynaklarda Berâsâ ile ilişkili olarak *fiten ve melâhim* türü bazı rivayetler de dikkat çekmektedir. Bu rivayetlerde Berâsâ Mescidi’nin başına gelecek talihsizliklerle beraber yaşanacak bir takım fitne olaylarına, siyasal ve sosyal çalkantılara işaret edilmektedir. Kimi tarihsel olayların habercisi olarak göze çarpan apokaliptik karakterli bu rivayetlerin ana temasını “Berâsâ Mescidi’nin yıkılması” teşkil etmektedir. Bu itibarla tarihsel bağlamına dair fikir sahibi olmamız açısından Berâsâ Mescidi’nin tarihte ne tür hadiselerle tanıklık ettiğini bilmek, ilgili hadis ile tarih arasındaki ilişkiyi tespit açısından önem arz etmektedir.

4./10. Asırda Berâsâ Mescidi Etrafındaki Tartışmalar ve Gelişmeler ile Bunların Rivayetlere Yansıması

4./10. asrın ilk çeyreği ‘Abbâsî hilafetinin en karmaşık dönemlerinden biridir. Bu dönemde hilafet merkezi Bağdat’ı en çok meşgul eden konu, nüfuzlarını her geçen gün arttıran ve tehdit olmaya başlayan Şîî gruplar ol-

³⁷ Rađiyyuddîn İbn Tāvūs, *el-Yağîn bi-İhtîşâşi Mevlânâ ‘Alî bi-İmretî’l-Mu’minîn*, tah. Muhammed Bâkır el-Enşârî ve Muhammed Şâdık el-Enşârî (Beyrut: Dâru’l-‘Ulüm, 1410/1989), s.421 vd.

³⁸ Burada Şîî’de nezdinde mucizelerin hem peygamberlere hem de masum imamlara, Ehl-i Sünnet’e göre ise sadece peygamberlere mahsus olduğu hatırlanmalıdır.

muştur. Halife el-Muḳtedir billāh devri (hs.295-320/908-932) bātınî karakterli Ḳarāmīṭa hareketinin ortaya çıkıp faaliyetlerini artırdığı ve isyanlarını yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Bu durum Sunnî camianın tepkilerine yol açmıştır. Öyle ki, sarayda etkili olan Şī'î menşeli Furātoğulları ailesinin Ḳarmaṭī hareketiyle ilişkileri olduğu yönünde ortaya çıkan kuşklar üzerine Sunniler halife üzerinde baskılarını artırmışlardır.³⁹ Bu baskılar neticesinde vezirlikten azledilen İbnu'l-Furāt'ın (ö.312/924) yerine 299/912 yılında vezirliğe atanan vezir el-Ḥākānī (ö.314/924) Bağdat Şī'ilerine karşı sert politikalar geliştirmiş ve Ḥanbelī mezhebinin görüşlerini uygulamaya çalışmıştır.⁴⁰ O devirde Şī'ilerin adeta barınağı olan Berāsā Mescidi de bu politikardan nasibini almıştır. Zira bu dönemde Berāsā Mescidi, Şī'iler'in toplanıp propagandalarını yaptıkları önemli bir merkez olarak dikkat çekmektedir. Şī'ilerin özellikle Cuma günleri burada toplanıp ashab-ı kiram aleyhinde konuşmaları, Sunnî toplumun sert tepkisine yol açmıştır. Öyle ki, Ḥamza b. Yūsuf es-Sehmī, Berāsā Mescidi'nde halka sahabe ve/ya Ebū Bekr ve 'Umer'in *meşālibini* rivayet ettiği için Küfeli hadisçi İbn 'Uḳde'nin (ö.332/944)⁴¹ hadislerini terk ettiğini söylemiştir.⁴²

Berāsā Mescidi'ndeki Şī'î propagandalara yönelik tepkiler yöneticileri idari tedbirler almaya sevk etmiştir. Nitekim bir defasında Şī'ilerin isyan için hazırlık yapmakta oldukları istihbaratı üzerine Halife el-Muḳtedir billāh mescide baskın düzenlemek suretiyle olaya karışanları hapsedirmiş, mescidin de tahrip edilmesi talimatını vermiştir. Hatta vezir el-Ḥākānī, bir grup fakihden bu mescidin "*ḍırār*," "kufr" ve "Müslümanları bölen" bir mescid olduğu yönünde bir fetva çıkartmış, böylece mescidin yıkılmasını şer'i bir temele dayandırmıştır. Yıkılan mescidin yerini de kabristana çevirmiştir. Asırlar sonra Ḥanbelī alimi İbnu'l-Cevzī (ö.597/1201) "şayet bu mescid yıkılmasaydı Ḳarmaṭîlerin ve *dā'îlerin* sığınağı haline gelecekti" şeklinde bir

³⁹ Andrew J Newman, *The Formative Period of Twelver Shī'ism: Ḥadīth as Discourse Between Qum and Baghdad* (Oxon: Routledge, 2000), s. 23.

⁴⁰ Mehmet Aykaç, "Ḥākānī, Muhammed b. Ubeydullah," *Diyanet İslām Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-muhammed-b-ubeydullah> (25.04.2020).

⁴¹ Küfe'de Şī'a'nın önde gelen alimlerinden biri olan Ebū'l-'Abbās İbn'Uḳde, ilim ve fazilet ehli biri olarak tavsif edilmekle beraber *munker hadis* rivayet etmekle itham edilmiştir. Bkz. el-Ḥaṭīb, *Tārīḫü Medīneti's-Selām*, c.4, s.147.

⁴² İbnu'l-Cevzī, *el-Mevḍū'āt*, nşr. 'Abdurrahmān Muḥammed 'Uḣmān (Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966), c.1, s.356. Bazı kaynaklarda Ḥamza b. Yūsuf'un bunu Ebū 'Umer b. Ḥayyeveyh'ten (ö.382/992) naklettiği yer almaktadır. Bkz. el-Ḥaṭīb, *Tārīḫü Medīneti's-Selām*, c.6, s.147; İbnu'l-Cevzī, *el-Muntazam fī Tārīḫi'l-Mulūk ve'l-Umem*, nşr. Muhammed 'Abdulḳādir 'Aṭā ve Muṣṭafā 'Abdulḳādir 'Aṭā (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1412/1992) c.14, s.37.

gerekçeden söz ederek el-Ḥaḳānî'nin bu uygulamasının meşru olduğunu ifade edecektir.⁴³

Yâḳût el-Ḥamevî (ö.626/1229) Berâsâ Mescidi'nin el-Muḳtedir billâh'ın oğlu er-Râḳî billâh (hs.322-328/934-940) zamanında yıkıldığını yazmaktadır. O, olaya ilişkin bilgilerini ve mescide dair gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

Mescidin bazı duvar kalıntılarını gördüm. Mescid bizim zamanımızda artık harap olmuş vaziyettedir. Duvar kalıntıları da başka binaların yapımında kullanıldı. 329 yılında tekrar yapımı tamamlandı. Daha önce de Şî'îlerin toplanıp sahabeye ta'n ettikleri bir mescid idi. Bunun üzerine er-Râḳî billâh oraya baskın düzenledi, içindekileri yakalatıp hapsedirdi. Mescidi de yerle bir etti. Şî'îler daha sonra durumu Bağdat'taki Emîru'l-Umerâ' Beckem'e iletiler. O da mescidin tekrar inşa edilmesi ve genişletilmesi talimatını verdi. Girişine de Halife er-Râḳî billâh'ın adını yazdı. 450'li yıllara kadar mescidde Cuma namazları kılındı. Ancak ondan sonra günümüze kadar Cumalar tatil edildi.⁴⁴

Berâsâ Mescidi'nin hangi halife zamanında ya da kaç kez yıkıldığını⁴⁵ tespit etmeye çalışmak bu makalenin konusu değildir. Bu husus tartışmaya açık olsa da kesin olan mescidin yıkıldığı gerçeğidir. Ayrıca dönemin halifelerine yakınlığı ile de bilinen Ebü Bekr eş-Şûlî (ö.335/946) hicri 327 yılında vuku bulan olaylar ve gelişmeler arasında Berâsâ Mescidi'nin yeniden inşasından da söz etmektedir.⁴⁶ Babası el-Muḳtedir'in aksine Şî'îlere karşı daha ılımlı bir politika izleyen el-Muttaḳî lillâh (hs.328-332/940-944; ö.357/968), Berâsâ Mescidi'ni yıkmaya çalışan⁴⁷ Ḥanbelî eylemcileri bastırılmış, bir kısmını hapsedirmiş ve mescidi yıkmaya yeltenenlerin öldürülmeleri talimatını vermiştir.⁴⁸

⁴³ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c.13, ss.247-248.

⁴⁴ Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1995), c.1, s.363.

⁴⁵ İleride de yer verileceği üzere Şî'î bir apokaliptik rivayette Hz. 'Alî ile yukarıda adı geçen rahip arasındaki diyalogda Hz. 'Alî, rahibe hitaben Berâsâ Mescidi'nin iki kez inşa edileceğinden söz etmektedir ki bu rivayet tarihsel olarak Yâḳût'un gözlemini teyid eder mahiyettedir. Rivayet için bkz. İbn Tâvûs, *el-Yâḳîn*, s.422.

⁴⁶ Ebü Bekr eş-Şûlî, *Aḥbâru'r-Râḳî billâh ve'l-Muttaḳî lillâh: Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye*, nşr. J. Heyworth Dunne (Kahire: Maḥba'atu's-Şâvi, 1354/1935), s.136.

⁴⁷ Emîr Beckem'in eşkıyalar tarafından öldürülmesi üzerine sevinçlerini gizleyemeyen Ḥanbelîler bundan cesaret alarak Berâsâ Mescidi'ni yıkmaya teşebbüs etmişlerdir (eş-Şûlî, *Aḥbâru'r-Râḳî billâh*, s.198.).

⁴⁸ Eş-Şûlî, *Aḥbâru'r-Râḳî billâh*, s.198.

Berāṣā Mescidi yeniden inşa edilip faaliyete geçtikten sonra da zaman zaman Şī'ilerle Sunnîlerin kavgalarına sahne olmaya devam etmiştir. İbn Keşīr (ö.774/1373) 354/965 yılında (el-Muṭīf lillāh devri, 334-364/946-974) gerçekleşen hadiselerden bahsederken Şī'a'nın 'Āṣūrā Günü matemlerine ilişkin bidat uygulamalarından söz ettikten sonra Ehl-i Sünnet'in *rāfiḍī*lere tasallut ettiğini ve onların yuvası konumunda olan Berāṣā Mescidi'ne baskın düzenlediklerini ve o esnada mescidde olanlardan bazılarının bu baskında öldürüldüğünü yazar.⁴⁹ Sunnî akideye sıkı bağlılığıyla bilinen 'Abbāsī halifesi el-Ḳādir billāh devri (hs.381-422/991-1031), 'Abbāsī iktidarının güç kaybettiği ve başşehir Bağdat'ta bile hakimiyetin zaman zaman aksadığı bir dönem oldu. Öyle ki, Bağdat'ın Şī'î mahallelerinde hutbe Fāṭimī halifesi el-Ḥākim bi-emrillāh (hs.386-411/996-1021) adına okunmaya başladı.⁵⁰ Bu kargaşa döneminde hicri 420 yılında, Berāṣā Mescidi yine Şī'ilerle Sunnîler arasında ciddi gerilimlere sahne olmuştur. Bir defasında Şī'î bir hatip vaazında Hz. 'Alī ile alakalı aşırı görüşler dile getirmek suretiyle Şī'î propagandası yapıyordu. Şikayetler üzerine bu hatip yetkililer tarafından derdest edildi. Ertesi Cuma da onun yerine Sunnî olan hatip Ebū Maṣṣūr b. Temmām'dan hutbe irad etmesi istendi. O da hutbesinde Ehl-i Sünnet'i savundu ve önceki Cuma Şī'î hatibin Hz. 'Alī hakkında söylediklerini kınadı ve hutbesini şu duayla bitirdi: "Allahım! Müslümanları ve "Alī, Allah'ın mevlasıdır" diyenleri bağışla!" Bunun üzerine cemaat onu taş yağmuruna tuttu. Bununla kalmayan cemaat Ebū Maṣṣūr'un evini taşladı. Güvenlik gerekçeyle ertesi hafta Berāṣā Mescidi'nde Cuma namazına ara verildi.⁵¹ El-Ḥaṭīb el-Bağdādī, Bağdat'tan ayrıldığı 451 yılına kadar Berāṣā Mescidi'nde Cuma namazlarının kılındığını, ancak daha sonra mescidin tatil edildiğini söyler.⁵²

Görüldüğü gibi Berāṣā Mescidi tarihte hep mezhep kavgalarıyla anılır olmuştur. Ancak onun devlet eliyle yıktırılmasının ve oradaki insanların öldürülmesinin o mescidin müdavimlerinin vicdanlarında nasıl bir iz bıraktığını tahmin etmek güç olmayacaktır. Hele hele işin perde arkasında mezhebî bir saik varsa bu acının intikam duygusuyla birleşmesi mukadderdir. Bu felakete imza atanların Hz. Peygamber ya da imamlar tarafından

⁴⁹ Ebū'l-Fidā' İbn Keşīr, *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, nşr. 'Alī Şīrī (Beyrut: Dāru İhyā'it-Turāşī'l-'Arabī, 1408/1988), c.11, s.288.

⁵⁰ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kādir-Billāh," *Diyanet İslām Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadir-billah> (25.04.2020).

⁵¹ İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, c.15, s.199; Şemsuddīn ez-Zehebī, *Tārīḥu'l-İslām ve Vefeyātu'l-Meşāhīri'l-A'lām*, nşr. 'Umer 'Abdusselām Tedmurī (Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1413/1993), c.28, s.269.

⁵² El-Ḥaṭīb, *Tārīḥu Medīneti's-Selām*, c.1, s.431.

önceden haber verilerek kınanmaları ve tekfir edilmeleri ise yaşanan acıyı hafifletme çabasının bir tezahürü olmalıdır. Şu halde böyle bir felaketin *fiten* veya *melâhim* külliyyatında yer almış olması şaşırtıcı olmayacaktır. Esasen Şî'a'ya karşı yapılan baskılar Şîî apokaliptik edebiyatta yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu durum, Berâsâ ile ilgili rivayetlere de açık bir biçimde yansımıştır. Böylece bu hadise, nebevi bir ihbarla hadisleştirilmek suretiyle ilgili literatürdeki yerini almıştır.

Hız. 'Alî ile rahip arasındaki diyalogun İbn Tāvūs'un naklettiği versiyonunda Hız. 'Alî, rahibe hitabını sürdürmekte ve bir takım apokaliptik kehanetlerde bulunmak suretiyle onun üzerinden Şîî toplumu uyarmaktadır. Metinde kronolojik sıralamaya riayet edilmeden bir dizi tarihsel olay peş peşe zikredilmektedir. Buna göre Berâsâ Mescidi'nin yanına bir şehir inşa edilecek, orada zorba yöneticiler çoğalacak, fitne büyüyecek, zina çoğalacak ve Berâsâ Mescidi yerle bir edilecektir. Mescidin iki kez inşa edileceği ifade edilirken onu ancak bir kafirin yıkacağı zikredilmekte (لا يهدمه إلا كافر) ve üç yıl boyunca hac farızasının yerine getirilmesinin engelleneceği aktarılmaktadır.⁵³ Rivayette ayrıca hicri dördüncü asrın başlarında meydana gelecek olan Karmaî fitnessinin ardından Hārūn er-Reşîd'in ölümünden sonra iki oğlu el-Emîn ve el-Me'mûn arasındaki çatışma neticesinde 'Abbâsilerde ciddi manada bir çözülmenin yaşandığı hicri ikinci asrın son çeyreğindeki iç karışıklıklar ve isyan hareketlerine dair bilgiler sunulmaktadır. Bu çalkantılı dönemle doğrudan ilgili olan⁵⁴ ve hem Sunnî hem de Şîî rivayetlerin önemli apokaliptik figürlerinden biri olan Sufyânî⁵⁵ fitnessi de bu mizansende yerini almaktadır.⁵⁶

⁵³ Burada Bağdat tarihinin karanlık sayfalarından birine işaret edilmektedir ki o da Karmaîlerin Bağdat cihetinden giden hac kafilelerine saldırıları ve Müslümanları hacdan menetmeleridir. Bu olay hicri 312 tarihinin önemli hadiseleri arasında zikredilmektedir. Bkz. 'Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Şilatu Târîhi't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), c.11, s.103 vd.

⁵⁴ Bilhassa Şîî rivayetlerdeki *Mehdî* ve onun gelişini haber verecek olan *Sufyânî* gibi mesiyanik/apokaliptik karakterlerin ortaya çıkışı ile Hārūn er-Reşîd'in oğulları arasındaki çatışma neticesinde 'Abbâsilerde meydana gelen çözülme arasındaki ilişkiye dikkat çeken önemli değerlendirmeler için bkz. David Cook, "The Apocalyptic Year 200/815-16 and the Events Surrounding It," Albert I. Baumgarten (ed.), *Apocalyptic Time* (Leiden: Brill, 2000) içinde, s.41 vd.

⁵⁵ Nu'aym b. Hammâd'ın naklettiğine göre es-Sufyânî, Hâlid b. Yezîd b. Ebî Sufyân'ın çocuklarından biri olup Dimeşk'ta Yâbis Vadisi'nde zuhur edecektir. O, ilk başta Mervânî karşıtı bir hareket olarak ortaya çıkmış, daha sonra doğuya yönelerek 'Abbâsilere karşı savaşmış, Küfe'ye kadar girmiştir. Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten*, tah. Suheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.), s.166, 172. Tarihçiler 195/811 yılı hadiseleri arasında bu olayı zikretmektedirler. Onun (tarihsel es-Sufyânî'nin) Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'Abdillâh b. Hâlid b. Yezîd b. Ebî Sufyân olduğunu ve Ebû'l-'Amaytar olarak bildiğini söyleyen ez-Zehabî, es-Sufyânî'nin kendi zamanında milletin efendisi ve şeyhi olduğunu, 'Abbâsî halifesi el-Emîn (ö.198/813) zamanında Dimeşk'ta halife olarak kendisine biat edildiğini ve 196'da Dimeşk'a tamamen hakim olduğunu zikreder (ez-Zehabî, *en-Nubelâ*, c.8, s.51). Şî'a için Sufyânî hareketi Mehdî'nin zuhurunun alametleri arasında sayılmaktadır. Eş-Şeyh el-Mufîd, el-

Şî'î kaynaklarda Küfeli Sudeyr eş-Şayrafî tarafından Ca'fer eş-Şâdık'a nispet edilen bir haberde Berâsâ Mescidi'nin akıbetinin yanı sıra 'Abbâsî döneminin farklı zamanlarındaki iç karışıklıklar da yer almaktadır. Buna göre İmâm Ca'fer Küfe'de ashabına şöyle hitap etmektedir:

Yol kesenler yolunuzu kesip size engel engel olmadan haccınızı yapınız!⁵⁷ Irak'ta, nehirle hurmalıklar arasında yer alan *Mescid yıkılmadan* evvel haccınızı yapınız. Meryem'in taze olgun hurmalarını topladığı hurma ağacının kökleri üzerinde biten Dicle nehri kenarındaki sedir ağacı kesilmeden evvel haccınızı yapınız. Zira bunlar olduğu zaman haccınız engellenecek, ürünleriniz azalacak, kıtlık baş gösterecektir. Aşırı pahalılıkla ve idarecilerin zulmü ile imtihan olunacaksınız. Her taraftan fitneler başınızı saracaktır.⁵⁸

Berâsâ Mescidi'nin başına gelecekler Şî'î rivayetlerde Hz. 'Alî veya İmâmlara nispet edilirken sadece bir yerde, Sunnî bir kaynakta benzer bir rivayetin *merfû'* olarak rivayet edildiğini görüyoruz. Elimizdeki mevcut hiçbir Sunnî kaynakta birebir yer almayan bu rivayete ve söz konusu kaynağa 'Alî b. Tāvūs'un *fiten ve melâhime* dair tasnif ettiği bir derlemesi sayesinde muttali olmaktayız. O, Berâsâ Mescidi ile ilgili mezkur rivayeti *el-Yağîn* adlı eserinde "Mü'minlerin Emiri" lakabına ilk ve layıkıyla sadece Hz. 'Alî'nin (Sunnîlerin iddia ettiği gibi Hz. 'Umer'in değil) müstehak olduğunu ispat sadedinde kaydederken *et-Teşrif bi'l-Minen fî't-Ta'rif bi'l-Fiten*⁵⁹ adlı söz konusu derlemesinde Berâsâ Mescidi'nin akıbetini ve başına gelenleri bir "peygamber mucizesi" olarak zikretmekte (فيما نذكره من معجز للنبي صلى الله عليه وآله لما يجري على جامع براءنا) ve bu minvalde 'Abdullâh b. 'Umer kanalıyla

Qā'im Mehdî'nin kıyamından evvel meydana gelecek mucizeler ve alametlere dair birçok haber geldiğini ifade ettikten sonra bu alametleri listeler. Listenin başında Sufyânî'nin çıkışı vardır (eş-Şeyh el-Mufîd, *el-İrşād fî Ma'rifeti Huceillâh 'alâ'l-'İbād* [Beyrut: Mu'essesetu Âli'l-Beyt li-İhyâ'it-Turâs, 2007], c.2, s.368, 371). Burada yer alan uzun listeye bakıldığında, listede zikredilen hadiseler hemen hemen tamamının hicri ikinci asırda meydana gelen bir takım fitne hadiseleri olduğu rahatlıkla görülecektir.

⁵⁶ İbn Tāvūs, *el-Yağîn*, ss.422-423.

⁵⁷ Eş-Şerîf er-Rađî (حجوا قبل أن لا تحجوا حجوا قبل أن لا تمنع البر جانبه) hadisinde bir mecaz olduğunu, bunun da geçişe mani olan yol kesenlere, yolda kargaşa çıkaran yağmacılara ve insanlara engel olanlara işaret ettiğini söyler. Eş-Şerîf er-Rađî, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye* (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1422), s.376.

⁵⁸ Eş-Şeyh el-Mufîd, *el-Emâlî*, tah. 'Alî Ekber el-Ğifârî (Beyrut: Dâru't-Teyyâri'l-Cedîd, tsz.), ss.64-65.

⁵⁹ *El-Melâhim ve'l-Fiten fî Zuhûri'l-Ğâ'ibi'l-Muntaẓar* adıyla da basılan eser, müellifin *Fiten ve Melâhim*'e dair telif edilmiş üç Sunnî kaynaktan seçtiği rivayetlerden oluşmaktadır. Bu kaynaklar sırasıyla Nu'aym b. Hammâd'ın (ö.228/843) *Kitabu'l-Fiten ve'l-Melâhim*'i, es-Selîl(î) b. Aḥmed b. 'İsâ b. Şeyh'in (ö. 4./10. asrın başları) *Kitābu'l-Fiten*'i ve Zekerıyyâ b. Yâhyâ b. el-Hâriş'in (ö.298/910) *Kitābu'l-Fiten*'idir. Son ikisinin günümüze ulaşmadığı düşünüldüğünde İbn Tāvūs'un bu çalışması, ilmî bir tetkiki hak eden kıymetli bir derlemedir.

merfū' bir rivayete yer vermektedir. İbn Tāvūs'un, Ebū Šālih es-Selil(ī)⁶⁰ b. Aḥmed'in⁶¹ *Kitābu'l-Fiten*'inden⁶² alıntılıdığı rivayet aynen şöyledir:

قال: حدثني الحسن بن جعفر الصيمري قال: حدثني طرخان ابن محمد بن إسحاق، قال: حدثنا أبو خليفة الفضل بن حباب، قال: حدثنا القعني عن مالك بن أنس عن نافع عن ابن عمر، قال: هدم المنافقون مسجدا بالمدينة ليلا، فاستعظم أصحاب رسول الله صلى الله عليه وآله ذلك، فقال رسول الله صلى الله عليه وآله:

لا تنكروا ذلك فإن هذا المسجد يعمر، ولكن إذا هدم مسجدا برائا بطل الحج قيل له: وأين مسجد برائا هذا؟ قال: في غربي الزوراء من أرض العراق صلى فيه سبعون نبيا ووصيا، وآخر من يصلي فيه هذا وأشار بيده إلى مولانا علي بن أبي طالب عليه السلام.

قال السليلي مصنف الكتاب: فرأيت مسجد برائا وقد هدمه الحنبليون، وحفروا قبورا فيه، وأخذوا أقواما قد حفر لهم قبور فغلبوا أهل البيت ودفنوهم فيه إرادة تعطيل المسجد وتصويره مقبرة، وكان فيه نخل فقطع، وأحرق جذوعه وسقوفه، وذلك في سنة اثنتي عشرة وثلاثمائة، فعمل من سنته الحج، وقد كان خرج سليمان بن الحسن - يعني القرمطي - في أول هذه السنة، فقطع على الحاج وقتلهم وعطل الحاج، ووقع الثلج ببغداد فاحترق نخلهم من البرد فهلك.

Ebū Šālih es-Selil, "el-Ḥasen b. Ca'fer eş-Şaymerī ← Ṭarḥān b. Muḥammed b. İshāk ← Ebū Ḥalife el-Faḍl b. Ḥubāb ← el-Ḳa'nebī ← Mālik ← Nāfi'" isnadıyla 'Abdullāh b. 'Umer'in şöyle dediğini nakletmektedir:

Münafıklar bir gece Medine'de bir mescidi yıktılar.⁶³ Bu durum sahabe ağır geldi. Bunun üzerine Allah Rasulü şöyle buyurdu:

⁶⁰ İbn Tāvūs'un kitabında "es-Selilī" şeklinde nispetle zapt edilen isim kaynaklarda büyük oranda "es-Selil" şeklinde nispetsiz yer almaktadır. Biz de kaynaklarda tespit ettiğimiz yaygın şekli esas alarak - İbn Tāvūs'un kullandığı yerler hariç- es-Selil olarak yazmayı tercih ettik.

⁶¹ Ed-Dāraḳuṭnī, es-Selil b. Aḥmed'in, Āmid (Diyarbakır) valisi olan 'İsā b. Şeyḥ'in (ö.269/882-83) ehl-i hadisten olan torunlarından biri olduğunu kaydeder. Es-Selil, Muḥammed b. 'Uşmān b. Ebī Şeybe ve eṭ-Ṭaberī'den rivayette bulunmuştur. Bkz. 'Alī b. 'Umer ed-Dāraḳuṭnī, *el-Mu'telif ve'l-Muḥtelif*, tah. Muvaḥḫāḫ b. 'Abdillāh b. 'Abdilkādir (Beyrut: Dāru'l-Ğarbi'l-İslāmī, 1406/1986), c.3, s.1403. Āġā Buzurg (1875-1970), Şîrî tasniflere dair yazdığı ansiklopedik eserinde es-Selil'in küçük gaybet (*ġaybet-i suġrā*) veya öncesinde yaşamış üçüncü asrın alimlerinden olduğunu zikrederken Şîrî müellif Ebū Muḥammed ed-Deylemī'nin (8./14. asrın ikinci yarısı) *Ğuraru'l-Aḥbār* adlı eserindeki bir nakilden yola çıkarak onun *Kitābu's-Sakife* adlı bir eserini zikreder. Āġā Buzurg-i Ṭahrānī, *eż-Zerī'a ilā Teşānifi'ş-Şîr'a* (Beyrut: Dāru'l-Eḳvā', tsz.), c.12, s.206.

⁶² İbn Tāvūs, eserini oluştururken Cumhūrın (Sunnilerin) ravilerinden biri olarak tarif ettiği es-Selilī b. Aḥmed b. 'İsā b. Şeyḥ'in kitabının Vāsiṭ'ın batı yakasındaki *Turki Medresesinde* (المدرسة المعروفة بالتركي) mevcut müellif hattı asıl nüshasını kullandığını ifade etmekte ve eserin 307 yılında yazıldığını söylemektedir (İbn Tāvūs, *el-Melāḥim ve'l-Fiten* [İsfahan: Mu'essesetu Şāhibi'l-Emr, 1416], s.216). Bu tarihin muhtemelen yanlış olduğunu ifade eden Kohlberg, bunu aşağıda da görüleceği üzere es-Selilī'nin 312 yılında Berāşā Mescid'i'nin Hanbeliler tarafından yıkıldığına dair düşüştüğü kayda dayandırmaktadır. Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tāvūs and His Library* (Leiden: Brill, 1992), s.169.

⁶³ Rivayete ifade edildiği gibi münafıkların Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Medine'de bir mescid yıktıklarına dair ne hadis ne de siyer/tarih kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Rivayetin bu kısmı bizi alakadar etmemekle beraber, onun ana mizansen için uygun bir başlangıç olduğu söylenebilir.

“Bunun o kadar da büyük bir münker olduğunu sanmayın (o kadar büyütmeyin). Bu mescid elbette imar edilir. Ancak Berāṣā Mescidi yıkıldığında hac iptal olur.” “Bu Berāṣā Mescidi nerededir?” diye sorulunca Allah Rasulü şöyle cevap verdi:

“O, Irak topraklarında yer alan Bağdat Diclesi’nin batı yakasındadır. Orada yetmiş kadar nebi ve *vaṣī* namaz kılmıştır. Orada en son namaz kılan kişi ise şudur.” (Efendimiz, eliyle ‘Alī b. Ebī Ṭālib’i işaret etti.)

İbn Ṭāvūs, rivayetin sonunda es-Selīl b. Aḥmed’in Berāṣā Mescidi’ne ilişkin kaydettiği gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

Bu kitabın musannıfı es-Selīl(ī) şöyle dedi: Berāṣā Mescidi’ni gördüm. Hanbelīler onu yıkmıştı. İçine de kabirler eşmişler ve mağlup ettikleri Ehl-i Beyt’ten bazı kimseleri oraya gömmüşlerdi ki orası kabristana dönüşsün ve mescid olarak kullanılmasın. Orada bir de hurma ağacı vardı; onu da kestiler, kökünü ve dallarını yaktılar. Bu olay hicretin 312. yılında gerçekleşti. O sene hac iptal oldu. O yılın başında Suleymān b. el-Ḥasen (el-Ḳarṣatī) isyana kalkışmıştı. O, hacıların yolunu kesmiş, onları öldürmüş ve haclarını iptal etmişti. O yıl Bağdat’ta şiddetli kar yağışı nedeniyle hurmalıklar soğuktan helak olmuştu.⁶⁴

Böylece ‘Abbāsī halifesi el-Muḳtedir billāh’ın katı Sunnī veziri el-Ḥākānī’nin talimatıyla gerçekleşen Berāṣā Mescidi’nin yıkılışının tam olarak hangi tarihe tekabül ettiğini bu rivayet sayesinde öğrenmiş oluyoruz. Ancak burada dikkat çeken asıl husus yukarıda geçtiği üzere Ḥamza b. Yūsuf es-Sehmī’nin işaret ettiği, Ca’fer b. Muḥammed’in Berāṣā Mescidi’nin fazileti hakkında rivayet ettiği hadisin isnadı ile Ebū Şālih es-Selīl b. Aḥmed’in kitabına aldığı rivayetin isnadının hemen hemen aynı olmasıdır. Bu durumda makalenin başında da ifade ettiğimiz gibi Ca’fer b. Muḥammed ez-Ziyādī kanalıyla muhtevası zikredilmeden nakledildiği söylenen rivayetin nasıl bir içeriğe sahip olduğu, Ebū Şālih es-Selīl’in *Kitābu’l-Fiten*’inde cevabını bulmuş olmaktadır. Rivayetin isnad(lar)ına ilişkin kısa bir analiz yapmadan önce isnadları şema halinde görmek yerinde olacaktır:

⁶⁴ İbn Ṭāvūs, *el-Melāḥim*, ss.260-261.

Berāsa Mescidi'nin Fazileti Hakkındaki Rivayetin İsnadları

Hz. Peygamber
 |
 ‘Abdullāh b. ‘Umer
 |
 Nāfi‘
 |
 Mālik b. Enes
 |
 el-Ḳa‘nebī
 |
 Ebū Ḥalife el-Faḍl b. Ḥubāb
 |
 Ṭarḥān b. Muḥammed b. İshāk
 |
 el-Ḥasen b. Ca‘fer eṣ-Şaymerī

Şema: 1

Hz. Peygamber
 |
 ‘Abdullāh b. ‘Umer
 |
 Nāfi‘
 |
 Mālik b. Enes
 |
 Bir Şeyḥ
 |
 Ebū Ḥalife (el-Faḍl b. Ḥubāb)
 |
 İshāk b. Kundāc[īk]
 |
 Ṭarḥān
 |
 Ca‘fer b. Muḥammed

Şema: 2

Hz. Peygamber
 |
 ‘Abdullāh b. ‘Umer
 |
 Nāfi‘
 |
 Mālik b. Enes
 |
 el-Ḳa‘nebī
 |
 Ebū Ḥalife el-Faḍl b. Ḥubāb
 |
 Ṭarḥān b. Muḥammed b. İshāk
 |
 el-Ḥasen b. Ca‘fer eṣ-Şaymerī
 |
 Ebū Şāliḥ es-Selīl b. Aḥmed
 (Ravi ve Kaynak Kitap)

Ca‘fer b. Muḥammed
 |
 Ebū'l-Ḳāsim Ḥamza b. Yūsuf
 (Kaynak Kitap)

Şema: 3

Sened Analizi ve Rivayetin Tedavüle Çıktığı Tarihin Tespiti

Ca‘fer b. Muḥammed ile el-Ḥasen b. Ca‘fer eṣ-Şaymerī arasında bir bağ olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamakla beraber her ikisinin de aynı zaman diliminde yaşadıklarını, hatta aynı rivayet havzasında yer aldıklarını tahmin etmek güç değildir. Basralı Ca‘fer b. Muḥammed ez-Ziyādī'nin, eṭ-Ṭaberānī (ö.360/971), İbn ‘Adiyy (ö.365/976), Ebū Bekr el-İsmā‘ilī (ö.371/982) gibi isimlerin kendisinden rivayette buldukları⁶⁵ dikkate alınırca, hicri üçüncü asrın ikinci yarısı ile muhtemelen dördüncü asrın başlarında yaşadığı söylenebilir.

⁶⁵ Ez-Zehebī, *Tārīḥu'l-İslām*, c.22, s.117.

Es-Selil'in eserini bir kenara bırakacak olursak, Sunnī kaynaklarda eş-Şaymerī hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Hatta Şī'ī kaynaklarda da oğlu hakkında Şeyḫu't-Ṭā'ife eṭ-Ṭūsī'nin verdiği bir malumat⁶⁶ dışında onu en erken İbn Ṭāvūs'un bir eserinde işaret ettiği üzere, 'Alī b. Muḥammed b. Ziyād eş-Şaymerī'nin (ö.280/893-94) *Kitābu'l-Evşiyā'* adlı eserini rivayet etmesiyle tanıyoruz.⁶⁷ Yine aynı *Kitābu'l-Evşiyā'* müellifinden, On İkinci İmām'ın hicri 255 yılında doğduğu haberini nakleden kişinin de el-Ḥasen b. Ca'fer eş-Şaymerī olduğu bir başka Şī'ī kaynakta yer almaktadır.⁶⁸ *Kitābu'l-Fiten* müellifi es-Selil b. Aḥmed'in kendisinden rivayette bulunduğu göz önüne alınırsa el-Ḥasen b. Ca'fer eş-Şaymerī'nin de üçüncü asrın ikinci yarısında yaşayan bir isim olduğu rahatlıkla söylenebilir. El-Ḥasen b. Ca'fer'in de, eş-Şaymerī⁶⁹ nispetinden de anlaşılacağı üzere Basralı olduğu anlaşılmaktadır. Oğlu ve sınırlı da olsa kendisi hakkındaki malumat onun Şī'ī orijinli olduğunu göstermektedir.

Bu isnadda göze çarpan en ilginç halka hiç kuşkusuz Ṭarḥān ve/ya İshāk b. Kundācīk'tır. Şema:2'de görüleceği üzere Ṭarḥān, rivayeti İshāk'tan almış gözükmektedir.⁷⁰ Şema:1'in yanı sıra tarih kaynaklarının da teyid ettiği üzere⁷¹ Ṭarḥān, İshāk'ın torunudur. 'Abbāsī askerî bürokrasisinde önemli bir yere sahip meşhur bir komutan olan *Zū's-Seyfeyn* lakaplı İshāk b. Kundācīk (ö.279/892)⁷² da torunu Ṭarḥān gibi sadece bu rivayetle ilişkili olarak bir isnad zincirinde yer almış olmaktadır. Dolayısıyla Baba-

⁶⁶ Eṭ-Ṭūsī, eş-Şaymerī'nin oğlu Muḥammed b. el-Ḥasen'in, 'Abbāsī halifesi el-Muktedir billāh zamanında hicri 312 yılında Muḥammed b. 'Alī eş-Şelmeḡānī'nin (ö.322/934) Şī'īlikten aforoz edildiğine dair *nā'ib* Ebū'l-Kasim Ḥuseyn b. Ravḥ'ın (ö.326/938) gönderdiği fermanı yazdığını nakletmektedir. Eṭ-Ṭūsī, *Kitābu'l-Ġaybe*, tah. 'Alī Ekber el-Ġifārī (Necef: Mektebetu'l-Ādābī'ş-Şarkıyye, 1423), ss.256-257.

⁶⁷ İbn Ṭāvūs, *Feracu'l-Mehmūm fī Tārīḫi 'Ulemā'i'n-Nucūm* (Kum: Menşürātu'r-Raḍī, 1368/1949), ss.36-37.

⁶⁸ Zeynuddīn el-Āmilī, *eş-Şarāṭu'l-Mustaḫīm ilā Mustaḫikḫī't-Taḫdīm*, tah. Muḥammed Bākır el-Behbūdī (Tahran: el-Mektebetu'l-Murtaḍaviyye, 1386), c.2, s.236.

⁶⁹ Bir görüşe göre Şaymera (صيمرة), Ḥūzistān ile Diyāru'l-Cebel arasında bulunan bir yer adı iken diğer bir görüşe göre Basra'da bir yer adıdır ki Yāḳūt'un bildirdiğine göre burada bir çok alim ve muhaddis yetişmiştir (Yāḳūt, *Mu'cemu'l-Buldān*, c.3, s.498).

⁷⁰ İshāk b. Kundācīk'ın bu isnadda yer alması tamamen yazmadaki bir *taşhiḫ*ten veya tahkik esnasında yapılan bir hatadan kaynaklanmış olabilir. Şema:1'de de görüldüğü şekliyle isnaddaki "Ṭarḥān 'an İshāk b. Kundācīk" ifadesindeki "an"ın "ibn"den bozulmuş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu durumda isnaddaki isim "Ṭarḥān b. İshāk b. Kundācīk" olmuş ve Ṭarḥān, babasının adı atlanarak dedesine nisbet edilmiş olur.

⁷¹ Eṭ-Ṭaberī, hicri 304 yılı hadiseleri arasında hac vazifesini ifa etmek üzere Dinever'den yola çıkan Ṭarḥān b. Muḥammed b. İshāk'ın vezir 'Alī b. 'İsā'ya katıldığını yazmaktadır. Vezir, babası Muḥammed'in ölümünden haberdar olmayan Ṭarḥān'a taziyelerini iletmış ve sancağı babasının yerine kendisine tevdi etmiştir. Bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.11, s.60.

⁷² Detaylı bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "İshak b. Kundacik," *Diyanet İslām Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-kundacik> (26.04.2020).

oğul/torun olarak, kaynaklarda adları sadece askerî faaliyetlerle anılan bu ailenin Berāsā Mescidi'nin yıkılışını haber veren bir rivayetle ilişkilendirilmiş olmaları düşünmeye değer bir husustur. Adları hiçbir şekilde ilim ve hadis meclislerinde anılmayan bu isimlerin hadis rivayeti faaliyetinde bulunmamış olduklarını *ricāl* kaynaklarından da teyid etmek mümkündür. Nitekim ez-Zehebî (ö.748/1348), "Şeyhu'l-Vakt" dediği Basra'nın önde gelen isimlerinden Ebū Ḥalife el-Faḍl b. Ḥubāb'dan (ö.305/917-18) rivayette bulunanların listesini sunarken ne Ṭarḥān'ın, ne de babası (Muḥammed) ya da dedesinin (İşhāk) adını zikretmektedir.⁷³ Ez-Zehebî'nin bu kaydını da göz önüne aldığımızda isnadlardaki Ṭarḥān ve/ya dedesi İşhāk'ın isnada bilinçli olarak yerleştirilen halka(lar) olduklarını söylemek güç olmayacaktır. Öte yandan Ebū Ḥalife de dahil isnadın geri kalan kısmındaki ravilerin (el-Ḳa'nebî, Mālik b. Enes, Nāfi') aktif hadis rivayetiyle bilinen meşhur kişiler olduklarını, yanı sıra Şî'a'yla da bir ilgilerinin bulunmadığını ifade etmek gerekir.

Netice itibariyle hadis rivayet halkalarında da yer aldıkları tesbit edilemeyen İşhāk ve torunu Ṭarḥān'ın bu rivayetle bir ilgileri olduğunu söylemek oldukça zor gözükmektedir. Ancak onların bu isnad zincirinde yer almalarına karar veren(ler)in özel bir maksadı var mıydı? Bu konuda fikir yürütebilmek güçtür. Es-Selil b. Aḥmed'in dedesi Āmid valisi Īsā b. Şeyḥ ile Musul valisi İşhāk b. Kundācīḳ arasında siyasi-askerî çıkar menşeli ciddi bir husumet ve mücadele olduğu,⁷⁴ bu husumetin Ṭarḥān'ın babası Muḥammed b. İşhāk ile es-Selil'in babası Aḥmed b. Īsā arasında da devam ettiği⁷⁵ düşünülürse, Ṭarḥān ile es-Selil arasında da atadan kalma bir düşmanlığın devam ettiği varsayılabilir. Tüm bunlardan yola çıkarak rivayeti el-Ḥasen b. Ca'fer eş-Şaymerî'den naklederek *Kitābu'l-Fiten*'ine alan müellif Ebū Şālih es-Selil'in Ṭarḥān'ı yakından tanıdığını söylemek mümkündür. Ancak bu tanışıklığın veya düşmanlığın bu rivayetle bağlantısına dair söylenecek her söz teyide muhtaç olacaktır. Şunu ifade etmek gerekir ki, bu rivayeti ilk tedavüle çıkararak kişinin Berāsā Mescidi'nin de yıkılışına şahid ya da ondan haberdar olan biri olması gerekmektedir. Bu da hicri dördüncü asrın başlarında hadis uydurma faaliyetinin hala söz konusu olabildiğini göstermesi açısından kayda değerdir. Ancak geleceği bilen ve ondan haber veren bir peygamber tasavvuruna sahip biri için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tarihin

⁷³ Ez-Zehebî, *en-Nubelā'*, c.14, s.7.

⁷⁴ Eṭ-Ṭaberî, *Tārīḥ*, c.5, s.525, 545.

⁷⁵ Eṭ-Ṭaberî, *Tārīḥ*, c.10, s.31.

herhangi bir safhasında yaşanmış muayyen bir hadiseden haber vermesi onun yüzlerce mucizesinden sadece biridir.

Es-Selîl b. Aḥmed, Sunnî olmakla birlikte Şîî eğilimli bu rivayeti kitabına almakla adeta o devirde ‘Abbāsî baskılarına maruz kalan Şî‘a müntesiplerinin hissiyatına tercüman olmuştur. Bunu rivayetin akabinde ifade ettiği, yukarıda alıntıladığımız gözlemlerinden de anlayabiliyoruz. Dolayısıyla Basra menşeli apokaliptik karakterli bu rivayetin Şîî duyguları yansıttığı göz önüne alındığında Şema:2 isnadının da Ḥamza b. Yūsuf’un bir yanılığısı olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle ikinci isnaddaki Basralı Ca’fer b. Muḥammed ez-Ziyādî ismi, birinci isnaddaki el-Ḥasen b. Ca’fer eṣ-Şaymerî ile karıştırılmış olmalıdır.

Sonuç Yerine

Berāṣā Mescidi, Yākūt el-Ḥamevî’nin (ö.626/1229) gözlemlediği üzere her ne kadar 7./13. asırda bir harabeye dönmüş ve yerleşkesiyle beraber neredeyse izleri tamamen silinmiş olsa da geride güçlü bir iz bırakmıştır. 1960’lı yıllarda Bağdat’ın önde gelen Şîî alimlerinden Âyetullāh Muḥsin el-Ḥakîm’in (1889-1970) çabalarıyla yeniden inşa edilen mescid bugün Şîîler nezdinde Bağdat’ın en canlı kutsal mekanlarından biridir. Ne var ki Berāṣā Mescidi’nin kaderi değişmemiş görünüyor. Tarihte olduğu gibi bugün de mescid mezhep çatışmalarından nasibini almaya devam etmektedir. 2006 Aralık ayında üç kişi tarafından gerçekleştirilen bir intihar saldırısında 77 kişi hayatını kaybetmiş, 158 kişi de yaralanmıştır. Mescidin ait olduğu ve aynı zamanda siyasi bir parti olan Irak Yüksek İslam Konseyi’nin⁷⁶ o zamanki lideri Celāluddîn eṣ-Şağîr saldırıyı mezhepçi bir eylem olarak nitelemiştir.⁷⁷

Mabetler hiç şüphesiz bir toplumun kimliğini oluşturan değerlerin başında gelir. Kutsal mekanlar bir toplumun hafızasını (ortak bellek) gelecek nesillere aktaran en güçlü vasıtalarlardır.⁷⁸ Dolayısıyla Berāṣā Mescidi ve ona ilişkin rivayetler, toplumsal hafızanın bir mekan üzerinden nasıl canlı tutulduğunu ve bu hafızanın gelecek nesillere nasıl aktarıldığını göstermesi bakımından ayrıca incelemeye değerdir. Bağdat’taki Şîî kimliğinin

⁷⁶ Âyetullāh Muḥsin el-Ḥakîm’in oğlu Âyetullāh Muḥammed el-Bākîr tarafından 17 Kasım 1982 yılında Bağdat’ta “İslam Devrimi Yüksek Konseyi (المجلس الأعلى للثورة الإسلامية)” adıyla kurulan parti, “Devrim” ifadesi çıkarılarak 2007’den beri “المجلس الأعلى الإسلامي العراقي Irak Yüksek İslam Konseyi/Islamic Supreme Council of Irak-I.S.C.I.” adıyla faaliyet göstermektedir. Bkz. <https://iscimedia.com/ar/> (17.02.2020)

⁷⁷ <https://www.theguardian.com/world/2006/apr/07/iraq.iraqtimeline> (26.04.2020)

⁷⁸ Metin Bozan, “Kutsal Mekanların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi,” *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10:4 (2018), s.1232.

kendini ifade ettiği ve hayat bulduğu en önemli mekan olan Berâsâ Mescidi ve onun etrafında meydana gelen trajik hadiseler de Şîî toplumsal hafızayı oluşturan öğelerden biri olmuş, aynı zamanda ötekileştirilmiş⁷⁹ bir dinî grup psikolojisi içindeki Şîî için toplumsal aidiyet bilincinin pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zira Şîî-Sunnî gerginliğinin en yoğun olduğu 4./10. asrın başlarında mescidin Hânelî Sunnîlerin baskıları neticesinde yıktırılması, Şîî toplumda derin yaralar bırakmıştır. Ayrıca mescidin başına gelen felaketlerin Allah'ın bilgisi dahilinde ve takdir-i ilahinin bir tecellisi olduğu, nebevi bir ihbar ile ifade edilmek suretiyle *gaybet* sonrası buhranlı bir süreç yaşayan Şîî/İmâmî toplumun toparlanması ve kimliğini koruması amaçlanmış olmalıdır. Bu itibarla makalemizin gösterdiği bir başka önemli husus ise, rivayet teknikleri bakımından ciddi problemler taşısa da kimi hadis rivayetlerinin tarihin önemli bir parçası oldukları ve onların tarihsel gelişmelerden bağımsız değerlendirilemeyeceği gerçeğidir. Hadis, tarihten bağımsız olamayacağına göre tarih kaynaklarına başvurulmadan yapılacak hadis araştırmaları zayıf kalacaktır. Bu noktada hadisin otantikliği ya da aslının olup olmadığı önem arz etmemektedir. Zira Muhammed Emin Eren'in de tespit ettiği gibi İslam düşüncesinin, kültürünün, siyasi, fikrî, ekonomik ve sosyal anlayışının şekillenmesinde sadece *şahîh* olanlar değil, *daîf* ve hatta *mevđû*⁸⁰ addedilen hadislerin/rivayetlerin de rolü ve etkisi yadsınmaz. Bu yönüyle rivayetlerin, Hz. Peygamber'e aidiyetini ve sıhhatini aşan farklı boyutlarının olduğu gerçeğini gözden kaçırmamak gerekir.⁸⁰ Kanaatimizce 'hadis'e salt '*şahîh* mi değil mi', 'aslı var mı yok mu' zaviyesinden bakmak, ya da onu mahza bir takım fıkhi veya ahlaki hükümlerin kaynağı olarak görmek "hadis" meselesine geniş bir perspektif ile yaklaşmanın önündeki en büyük engel olsa gerektir. Şu halde hadisin/rivayetin tesbiti bir yana onun tarihte ve günümüzde toplumlar üzerindeki etkisini ortaya koyacak çalışmalara daha fazla ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Âgâ Buzurg-i Tahrânî, Muhammed Muhsin b. 'Alî b. Muhammed Riđâ. *ez-Zer'â ilâ Teşânîfi's-Şî'a*. Beyrut: Dârü'l-Eđvâ', tsz.
- Akyüz, Ali. "el-Fiten ve'l-Melâhim," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fiten-vel-melahim--nuaym> (25.04.2020).
- el-Âlūsî, Ebû'l-Me'âlî Cemâluddîn Maħmüd Şukrî b. 'Abdillâh. *Târîhu Mesâcidi Bağdâd ve Âşâruhâ*. Bağdat: Maṭba'atu Dâri's-Selâm, 1346.

⁷⁹ Krş. Bozan, "Kutsal Mekanların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi," ss.1231-1232.

⁸⁰ Muhammed Emin Eren, "Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar," *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 29:2 (2018), ss.331-47, s.332.

- el-‘Ămilî, Zeynuddîn Ebû Muḥammed ‘Alî b. Yûnus el-Beyâdî. *eş-Şırâtu'l-Mustaḳîm ilâ Mustaḥikḳî't-Taḳdîm*. Tah. Muḥammed Bâḳır el-Behbûdî. Tahran: el-Mektebetu'l-Murtaḍaviyye, 1386.
- ‘Arîb b. Sa‘d el-Ḳurṭubî. *Şılatu Târîḫi't-Ṭaberî* (et-Ṭaberî, *Târîḫu'r-Rusul ve'l-Mulûk* ile birlikte). Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Avcı, Casim. “Medâin,” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medain> (25.04.2020).
- Aykaç, Mehmet. “Hâkânî, Muhammed b. Ubeydullah,” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-muhammed-b-ubeydullah> (25.04.2020).
- el-Becelî, Muḥammed b. Ḳays. *Musnedu Muḥammed b. Ḳays el-Becelî Ḥavle Ḳaḍâyâ Emîri'l-Mu'minîn*. Tah. Beşîr el-Muḥammedî el-Mâzenderânî. Kum: el-Merkezu'l-‘Ălemî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1409.
- Bozan, Metin. “Kutsal Mekanların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi,” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10:4 (2018), ss.1228-1237.
- Canikli, İlyas. *Siyasetin Kurucusu Olarak Hadis: Sünni Hadis Literatüründe Hilafet Problemi*. İstanbul: Medrese Yayınları, 2006.
- Cook, David. “The Apocalyptic Year 200/815-16 and the Events Surrounding It,” Albert I. Baumgarten (ed.), *Apocalyptic Time* (Leiden: Brill, 2000) içinde, ss.41-68.
- Çelebi, İlyas. *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler: Fiten, Melâhim, Kıyamet Alametleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- ed-Dâraḳutnî, Ebû'l-Ḥasen ‘Alî b. ‘Umer el-Bağdâdî. *el-Mu'telif ve'l-Muḥtelif*. Tah. Muvaffaḳ b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilḳâdir. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Eren, Muhammet Emin. “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar,” *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 29:2 (2018), ss.331-347.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi: Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Fayda, Mustafa. “Emîrül-mü'minîn,” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emirul-muminin> (25.04.2020).
- el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḫmed b. ‘Alî b. Şâbit. *Târîḫu Medîneti's-Selâm ve Aḫbâru Muḥaddişihâ ve Zikru Ḳuṭṭânihâ el-'Ulemâ' min Ġayri Ehlihâ ve Vâridihâ*. Tah. Beşşâr ‘Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- İbn Ḥavḳal, Ebû'l-Ḳâsim Muḥammed b. ‘Alî en-Naşîbî el-Bağdâdî. *Kitâbu Şurati'l-Ard*. Tah. J. H. Kramers. Leiden: Brill, 1938.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâ'îl b. ‘Umer ed-Dimesşķî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Nşr. ‘Alî Şîrî. Beyrut: Dâru İḫyâ'i't-Turâşî'l-'Arabî, 1408/1988.
- İbn Şehrâşûb, Reşiduddîn Ebû Ca'fer Muḥammed b. ‘Alî el-Mâzenderânî. *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib*. Tah. Yûsuf el-Biḳâ'î. Beyrut: Dâru'l-Eḍvâ', 1991.
- İbn Ṭāvûs, es-Seyyid Raḍiyyuddîn ‘Alî b. Mûsâ. *Feracu'l-Mehmûm fî Târîḫi 'Ulemâ'i'n-Nucûm*. Kum: Menşurâtu'r-Raḍî, 1368/1949.

- İbn Tāvūs, es-Seyyid Rađıyyuddîn 'Alî b. Mūsâ. *el-Melâhim ve'l-Fiten*. İsfahan: Mu'essesetu Şâhibi'l-Emr, 1416.
- İbn Tāvūs, es-Seyyid Rağıyyuddîn 'Alî b. Mūsâ. *el-Yağın bi-İhtişâşi Mevlânâ 'Alî bi-İmretî'l-Mu'minin (et-Taşşin li-Esrâri Mâ Zâde min Aĥbâri Kitâbi'l-Yağın* ile birlikte). Tah. Muĥammed Bâkır el-Enşârî ve Muĥammed Şâdıĥ el-Enşârî. Beyrut: Dâru'l-'Ulüm, 1410/1989.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac 'Abdurrahmân b. 'Alî. *Menâkıbu Bağdâd*. Nşr. Muĥammed Behcet el-Eşerî el-Bağdâdî. Bağdat: Matba'atu Dâri's-Selâm, 1342.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac 'Abdurrahmân b. 'Alî. *el-Mevdû'ât*. Nşr. 'Abdurrahmân Muĥammed 'Uşmân. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac 'Abdurrahmân b. 'Alî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. Nşr. Muĥammed 'Abdulĥâdir 'Aĥâ ve Muştafâ 'Abdulĥâdir 'Aĥâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1412/1992.
- Keleş, Ahmet. "Apokaliptik Hadis Edebiyatı ve Problemleri: 'Hilafet Benden Sonra Otuz Senedir' Hadisi Örneği," *İstem* 4:7 (2006), ss.37-54.
- Kohlberg, Etan. *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tāvūs and His Library*. Leiden: Brill, 1992.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kâdir-Billâh," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadir-billah> (25.04.2020).
- Madelung, Wilferd. "The Sufyânî between Tradition and History," *Studia Islamica* 63 (1986), ss.5-48.
- el-Meclisî, Muĥammed Bâkır. *Bihâru'l-Envâr el-Câmi'a li-Dureri Aĥbâri E'immeti'l-Aĥhâr*. Beyrut: Mu'essesetu'l-Vefâ', 1403/1983.
- Muslim b. el-Ĥaccâc, Ebû'l-Ĥuseyn el-Ĥuşeyrî. *el-Musnedu's-Şaĥîhu'l-Muĥtaşar bi-Nakli'l-'Adl ani'l-'Adl ilâ Rasûlillâh*. Kahire: Dâru't-Te'sîl, tsz.
- Newman, Andrew J. *The Formative Period of Twelver Shi'ism: Ĥadith as Discourse Between Qum and Baghdad*. Oxon: Routledge, 2000.
- Nu'aym b. Ĥammâd, Ebû 'Abdillâh el Mervezî. *Kitâbu'l-Fiten*. Tah. Suheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, tsz.
- Özkuyumcu Nadir. "İshak b. Kündacık," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-kundacik> (26.04.2020).
- Pierce, Matthew. "Ibn Shahrashub and Shi'a Rhetorical Strategies in the 6th/12th Century," *Journal of Shi'a Islamic Studies* 5:4 (2012), ss.441-454.
- er-Rävendî, Ĥuĥbuddîn Ebû'l-Ĥuseyn Sa'd b. Hibetullâh. *Kitâbu'l-Ĥarâ'ic ve'l-Cerâ'ih*. Kum: Mu'essesetu'l-İmâm el-Mehdî, 1409.
- es-Sehmî, Ebû'l-Ĥâsim Ĥamza b. Yûsuf. *Su'âlâtu Ĥamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dâraĥuĥnî ve Ĥayrihi mine'l-Meşâyiĥ fî'l-Cerĥ ve't-Ta'dîl*. Tah. Muvaffâĥ b. 'Abdillâh b. 'Abdillĥâdir. Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1984.
- es-Sulemî, Ebû 'Abdirrahmân Muĥammed b. el-Ĥuseyn. *Su'âlâtu's-Sulemî li'd-Dâraĥuĥnî*. Tah. Sa'd b. 'Abdillâh el-Ĥumeyyid ve diğeri. Byy: yy, 1427.
- eş-Şülü, Ebû Bekr Muĥammed b. Yaĥyâ. *Aĥbâru'r-Râđi billâh ve'l-Muttakî lillâh: Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye*. Nşr. J. Heyworth Dunne. Kahire: Matba'atu's-Şâvî, 1354/1935.

- eş-Şerîf er-Rađî, Muḥammed b. Hüseyn. *el-Mecâzâtu'n-Nebeviyye*. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1422.
- eş-Şeyḥ el-Mufîd, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Muḥammed. *el-Emâlî*. Tah. 'Alî Ekber el-Ġifârî. Beyrut: Dâru't-Teyyârî'l-Cedîd, tsz.
- eş-Şeyḥ el-Mufîd, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Muḥammed. *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillâh 'alâ'l-'İbâd*. Beyrut: Mu'essesetu'Âlî'l-Beyt li-İhyâ'i't-Turâs, 2007.
- eş-Şeyḥ eş-Şadûk, Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Alî b. Hüseyn b. Bâbeveyh. *Men Lâ Yahđuru el-Fakîh*. Beyrut: Mu'essesetu'l-A'lemî, 1986.
- eṭ-Ṭaberî, Muḥammed b. Cerîr. *Târiḥu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- eṭ-Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. Selâme el-Ezdî. *Şerḥu Muşkili'l-Âşâr*. Tah. Şu'ayb el-Arnâ'ût. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1994.
- eṭ-Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ. *el-Câmi'u's-Şahîḥ ve huve Sunenu't-Tirmizî*. Nşr. Aḥmed Muḥammed Şâkir ve Muḥammed Fu'âd 'Abdulbâkî. Kahire: Şeriketü Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1395/1975.
- eṭ-Ṭüsî, Şeyḥu't-Ṭâ'ife Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *el-Fihrist*. Tah. es-Seyyid 'Abdul'azîz eṭ-Ṭabâṭabâ'î. Kum: Maṭba'atu Sitâre, 1420.
- eṭ-Ṭüsî, Şeyḥu't-Ṭâ'ife Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *Kitâbu'l-Ġaybe*. Tah. 'Alî Ekber el-Ġifârî. Necef: Mektebetu'l-Âdâbi's-Şarkıyye, 1423.
- eṭ-Ṭüsî, Şeyḥu't-Ṭâ'ife Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *Tehzîbu'l-Aḥkâm fî Şerḥi'l-Muḥni'a*. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1385.
- eṭ-Ṭüsî, Şeyḥu't-Ṭâ'ife Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *Kitâbu'l-Emâlî*. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1381.
- Uğur Mücteba. "Amr b. Hureys," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-hureys> (25.04.2020).
- Ünal, İsmail Hakkı. "Hz. Peygamber'in Dilinde Konuşturulan Tarih: 'Yere Batırılacak Ordu' Rivayeti," *İslâmiyât* 1:2 (1998), ss.39-51.
- Yâkût el-Ḥamevî, Ebû 'Abdillâh Şihâbuddîn er-Rümî. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Şâdir, 1995.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. Tah. Muḥammed Eymen eş-Şebrâvî. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2006.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed. *Târiḥu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*. Nşr. 'Umer 'Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993.
- <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/iraq-10-killed-in-suicide-attack-on-baghdad-mosque/1512089> (26.04.2020)
- <https://iscimedia.com/ar/> (17.02.2020)
- <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-28900340> (26.04.2020)
- <https://www.theguardian.com/world/2006/apr/07/iraq.iraqtimeline> (26.04.2020)

EKLER

Harita-1

Fotoğraf-1 (Berâsâ Mescidi, avludan ve dışardan bir görünüm)

Fotoğraf-2 (Hz. Meryem'in doğar doğmaz 'İsâ'yı üzerine koyduğu söylenen kaya parçası)

Fotoğraf-3 (Hz. 'Alî'nin kazırdığı söylenen kuyu)

Fotoğraf-4 (Hz. 'Alî tarafından kazdırılan kuyudan çıkan su ve ondan teberrüklen içen ziyaretçiler)

Fotoğraf-5 (Berāşā Mescidi'nin tarihçesine ve önemine dair bilgilendirme notu)